કોકશાસ્ત્ર.

૭૩૨૬

પ્રકાશક,
પ્યારેલાલ શર્મા.

॥ ॐ तत्सत् ॥

પંડિત ગંગાપ્રસાદ-શાહ ગડા—અલીગઢ.

કોકશાસ્ત્ર.

એમાં સ્ત્રી પુરૂષોના ભેદ, લક્ષણ, સહવાસ અને ગર્ભાધાનના નિયમ, રક્ષા તથા ઓળખાણ, મન પસંદ સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાની રીત, સ્ત્રી પુરૂષોના અનેક રોગોની ઔષધિ, ચિકિત્સા અને નિદાન વગેરે અનેક પરમોપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દ્વિતીયાવૃત્તિ ઉપરથી

ગુજરાતી ભાષામાં તૃતીયાવૃત્તિ.

૧૦૦૦ પ્રત.] [ઇ. સ. ૧૯૧૭.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

આ પુસ્તક અમદાવાદ—પાંચકુવા રોડ થી "ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ" માં
લેખક તથા પ્રકાશક—પ્યારેલાલ ગંગાપ્રસાદ શર્મા ઠે. શાહપાડા—અલીગઢ
એમને માટે શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

श्री

આયુર્શાસ્ત્ર

અથવા

કોકશાસ્ત્ર.

श्री स्वस्ति श्रीगणेशायनमो विघ्न विनाशिन !
गज [illegible] विद्या बुद्धि प्रकाशने ॥

दोहरे.

ગોપતિ ગૌરી ગિરિપતી, ગુરૂ ગણપત અહ દેવ;
નમું ચર્ણ યુગ ધ્યાન ધરિ, વર પામું કરી સેવ.
પ્રથમ ભવાની શારદા, પૂજુ વિષ્ણુ મહેશ;
વન્દુ વિઘ્ન નિવારજો, ગૌરી પુત્ર ગણેશ.

છપય.

જય જય જય શિવ હરણુ અશિવ કરન સધન કર,
સુમિરવ નર વર ગહત ગરવ ગુણુ અવગુણુ હનકર;
કઠત સકલ રૂજ ભવન બઢત બલ અરિ દુઃખ દનકર,
લસત સર્વ સુખ ધનુષ લહત બલ બુધ જન કર;
મિલત સર્વ સિધ સુખદ મિટત અટક સબ કરમ કર,
અસ કવન નિરક્ષર જપહિ નહિ અસશવ ગણુપત સુબનબર.

દોહરો.

જેની કૃપા કટાક્ષથી, ગુપ્ત કોષ મળી જાય;
કેવળ એવા ગુરૂને, પરસત ચરન મનાય.
વિના કૃપા ગૌરીશની, પાવન નર યહ જ્ઞાન;
એવા સુ ગુરૂ શરણુ લઇ, કેવળ કરૂં વખાણુ.

પ્રિય રસિક મિત્રો ! આ શાસ્ત્ર કૈલાશપતિ શિવજીએ સંસ્કૃતમાં વાતસાયન કામસૂત્રના નામથી રચ્યું. તે પછી જૂદા જૂદા મહર્ષિયોએ પોતપોતાના નામથી રચના કરી. રતીશાસ્ત્ર સિદ્ધ નાગાર્જુને રચીને દેવી હેમાવતીને સંભળાવ્યું; તે પછી ગર્ગ ઋષિએ આદિશાસ્ત્રના નામથી રચી મહારાજ પરીક્ષિતના પુત્ર જન્મેજયને સંભળાવ્યું; તે પછી જુદા જુદા મહાત્માઓએ પોતપોતાના નામથી રચના કરી, જેમકેઃ—અનંગ રંગે પોતાના નામથી, અને તેનો સાર લઈ કોકા પંડિતે કોકશાસ્ત્રના નામથી આ ગ્રંથ રચ્યો, પરંતુ સર્વનો સિદ્ધાંત તો એકજ હતો.

એક સમય એવો હતો કે, આ વિદ્યાને લીધે લંકાના રાજા રાવણુને ઘણાં સંતાન થયાં, અને આ વિદ્યાના પ્રભાવથી સુંદર બ

લવાન, બુદ્ધિવાન સંતાનો પેદા કરવામાં આવતાં હતાં, તથા સેંકડો વરસનું આયુષ્ય કોઇપણ જાતના રોગ વિના ભોગવવામાં આવતું હતું. આ વિદ્યાના બળથીજ–પ્રભાવથીજ અશ્વિનીકુમારે ભૈરવે કાપી નાખેલા બ્રહ્માના મસ્તકને જોડી દીધું હતું. જ્યારે યજ્ઞના વિભાગી દેવ દાનવોના સંગ્રામમાં જે જે દેવતાઓના અંગ ભંગ થઇ ગયાં હતાં, તેમણે આ વિદ્યાના બળે પૂર્વવત પોતાના અંગ કરી દીધાં હતાં. ઇંદ્રની ભુજા સ્તંભને આરોગ્ય બનાવી, ચંદ્રમાનો ક્ષય રોગ દુર કર્યો, પુષા દેવતાના દાંત જોડી દીધા; ભગ દેવતાનાં નેત્ર સુધાર્યા; અને ચ્યવન રૂષિને વૃદ્ધના તરુણ બનાવ્યા, તથા આજ વિદ્યાના પ્રભાવથી અશ્વિનીકુમારે રૂષને વૃદ્ધથી તરૂણ બનાવી લગ્ન કરી પુત્ર આદિ પ્રાપ્ત કર્યા, અને અશ્વિનીકુમાર દેવપૂજ્ય તથા વૈદ્યોમાં શિરોમણી બન્યા હતા; પરંતુ હાલના વખતમાં આ વિદ્યાને નહીં જાણુવાથી જે કંઇ દુઃખો મનુષ્યો ભોગવી રહ્યા છે તેનું વર્ણન કરવું કઠણ છે. એ દુઃખોને મનુષ્ય દૈવી દુઃખો સમજે છે અને પરમાત્માને નાહક દુષિત કરી પોતે વધારે પાપમાં પડે છે, પરંતુ એટલો વિચાર નથી કરતા કે એ સર્વ પોત પોતાના કર્મોનુંજ ફળ છે. પોતેજ નઠારાં કર્મ કરી પોતાનું મૂળ પોતાને હાથેજ કાપી રહ્યા છે. જે વિદ્યાના પ્રભાવથી પ્રાચીન મહાત્માઓ અને વૃદ્ધોએ એવી ઉન્નતિ કરી હતી કે જેનો ચમત્કાર હજી સુધી આ પૃથ્વી પર ચાલી રહ્યો છે. આજ એ વિદ્યાનું નામ નિશાન સુદ્ધાં આપણને આપણા વડીલોની પાસે લેવામાં શરમ આવે છે. એ વિદ્યાનું નામ દેવામાં પણ દોષ ગણુવામાં આવે છે!

કોક શબ્દ કે જેનો અર્થ હિંદીમાં ગર્ભનો આશય–ગર્ભાશય

એવો છે, અને તે એવી વસ્તુ છે કે જેમાં મનુષ્યનું વીર્ય રહે છે તથા તેથી સંતાન પેદા થાય છે. એમાં જરા પણ વિઘ્ન થતાં સ્ત્રી સંતાનોત્પત્તિને લાયક રહેતી નથી, અને આખી ઉમર સંતાન રહિત દુઃખમાં ઝુરી મરે છે તથા એ દુઃખમાં આખા શરીરનો નાશ કરે છે. વળી આ વિદ્યાના અભાવથી કોઇ સ્ત્રીને એકલી માત્ર પુત્રીઓ જ પુત્રીઓ પેદા થાય છે. કોઈ કોઇ તો આખી ઉમર સ્ત્રી સમાગમમાંજ પોતાનો પુરૂષાર્થ ગુમાવી દેછે, છતાં પણ સંતાનનું નામ નિશાન પણ જોવા પામતા નથી, અને કદાચ તેવા પૈકી કોઇને સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે તો તે જીવતાં રહેતાં નથી, કદાચ જીવતાં રહે છે તો આખી ઉમર બિચારાં રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પીડાર્યાં કરેછે, અને નાની ઉમરમાંજ મરણને શરણ થાય છે અને તેવાં સંતાનોનાં માબાપોને આખી ઉમર સંતાન સંબંધી દુઃખજ ભોગવવું પડે છે.

ઘણાખરાં માણસો આ વિદ્યાને નહિ જાણવાથી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ નિંદીત કર્મ કરી પોતાનું આખુ આયુષ્ય બગાડી નાખે છે, અને યુવાવસ્થામાં વૈદ્ય હકીમોની શોધમાં પડી આમથી તેમથી પૌષ્ટિક ઔષધો, તેલો વગેરેનું સેવન કરવા મંડી પડે છે, અને કોઇ અનાડી ઉંટ વૈદ્યને પાલે પડી જતાં લાભને બદલે નુકશાન કરી બેસી, જીંદગી બરબાદ કરે છે, તથા એવા પુરૂષોની સ્ત્રીઓ પોતાની આશા પુર્ણ નહિ થવાથી કુમાર્ગે ચાલી આખી ઉમ્મર મદનની આગમાં બળી પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે, અને તેનો પુરૂષ તેનાં એવાં કૃત્યોથી ચિંતાતુર થઇ કોઇ કોઇ વખત આપઘાત પણ કરી બેસેછે.

વળી આ વિદ્યાના અભાવથી સંતાનો કાણાં, કુબડાં, આંધળાં, લુલાં, લંગડાં બહેરાં વગેરે અપંગ પેદા થાય છે; છતાં એવું

બને છે કે ઘણા મનુષ્યનો આવાં પુસ્તકો જોઇને ભરૂંસો ઉઠી ગયો છે, તે માને છે કે માત્ર લોકોએ પૈસા પેદા કરવા માટેજ ૫૦ કે ૧૦૦ પાનનાં એવાં પુસ્તકો બનાવી છપાવી એક એક રૂપીઓ કીંમત રાખી તેથી લોકોએ એવાં લેવાં તો શું પણ જોવા સુદ્ધાં બંધ કર્યાં પરંતુ આ વિદ્યા એવી છે કે, જેની પ્રશંસા કરવી ઘણી કઠણ છે અને હજી પણ ઘણા લોકો આ પુસ્તકને એજ નામથી મંગાવે છે તેથી મેં આ પુસ્તક પ્રથમ ઉર્દુમાં છપાવ્યું હતું, તથા તે વખતે અનેક કોકશાસ્ત્રો તથા વૈદ્યક, જ્યોતિષી, ડાકટરો યુનાની પુસ્તકોના મત પ્રમાણે આ પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું હતું કે જેથી દરેક માણસ પોતાના જન્મથી તે મરણ પર્યંતના કર્તવ્યને જાણી લઇ પોતાનું આયુષ્ય નિરોગીપણે વ્યતીત કરે, અને આ વિદ્યા જાણતાં લાભ હાની સમજી નિર્બળ બની દરિદ્રી, નિર્ધન, રોગી વગેરે થતાં બચે તથા ધનવાન, પુત્રવાન, બળવાન અને બુદ્ધિમાન બને.

છેવટે સર્વ રસિક જનોને પ્રાર્થના છે કે, જો મારી અલ્પ બુદ્ધિથી આ પુસ્તકમાં કાંઇ ભુલચુક રહી હોય તો તેને સુધારીને મને સુચના કરવામાં આવશે, તથા કોઇ બાબત ન સમજાય તો તે પત્રવ્યવહાર કરી પુછી લેવામાં આવશે એવી આશા છે.

પહેલો અધ્યાય.

સંતાન પેદા થવામાં મુખ્ય બે વસ્તુઓની જરૂર છે એક વીર્ય અને બીજુ આર્તવ. માટે બેનું વૈદ્યક મત અનુસાર વર્ણન કરૂં છુ.

વીર્ય રચના અને પ્રભાવ.

જે પદાર્થ ખાધામાં આવે છે તે મુખદ્વારા પક્વાશયમાં જાય છે ત્યાં પિત્તની અગ્નિથી દગ્ધ થઇ તેનો પ્રથમ રસ બને છે. એ રસ રક્તવાહિની નાડીઓ દ્વારા આખા શરીરમાં પહોંચે છે, અને પછી તેનું લોહી બને છે. રક્તમાંથી પછી માંસ બને છે અને માંસથી અસ્થી, અસ્થીથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર–વીર્ય બને છે. અર્થાત્ એક મહીને ખાધેલા પદાર્થમાંથી રસના સાર રૂપે શુક્ર એટલે વીર્ય તૈયાર થાય છે. એ વીર્ય સંતાનોત્પત્તિનું મુખ્ય સાધન અને શરીરનો રાજા છે.

જે પુરૂષનું વીર્ય પુષ્ટ અને શુદ્ધ છે તેજ પુરૂષ સંસારના સંપૂર્ણ પદાર્થનું યથાર્થ સુખ ભોગવી શકે છે, અને જે પુરૂષ કુસંગતીથી બાલ્યાવસ્થામાંજ પોતાની વીર્યવાહિની શિરાઓને ખુલ્લી મુકી દે છે–તેને તરૂણાવસ્થામાં વિશેષ પશ્ચાતાપ થાય છે તથા એકદમ વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય છે. જે પુરૂષો પોતાના વીર્યનું રક્ષણ કરે છે–તેને વૃથા ગુમાવતા નથી તથા વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ યોગ્ય સમયે પ્રમાણસર તેનો વ્યય કરે છે તે સત્પુરૂષોનું સૌભાગ્ય ઉન્નતિના શિખરપર

ચઢી ઝળકી રહે છે, અને એવા ભાગ્યશાળી પુરૂષોજ હરેક પ્રકારે સંસારમાંના સંપૂર્ણ પ્રકારનાં સુખોને ભોગવી શકે છે.

એજ રજદ્વારા સર્વ ધાતુઓને પૂર્ણ કરી એક મહિનો અને ૯ ઘડીએ શુક્ર અને આર્તવ તૈયાર થાય છે.

મનુષ્યશરીરમાં જે ચૈતન્યતા છે તે વીર્યનીજ છે—બીજા કશાની નથી. એની સત્તાથીજ મનુષ્ય વિદ્યાઓમાં પારાંગત, કલાઓમાં કુશલ, યોગમાં સિદ્ધ, ભોગમાં ઇંદ્ર તુલ્ય, બળમાં ભીમ, દીર્ઘાયુષી, ધનવાન, ધર્મીષ્ટ, નૈષ્ટિક, પુત્રવાન, તત્વદર્શી, દીર્ઘદર્શી, ત્રિકાલજ્ઞ, સ્વેચ્છાચરી કાયાપલટન, આત્મિક, આકર્શણુક, જંત્રી, મંત્રી, તંત્રી, કોઇ કન્રત પશુ-ભાષાજ્ઞ, તથા દેવસ્વરૂપ બની શકે છે; જેવા કે, પૂર્વકાલમાં જિતેન્દ્રિ-ઓનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં આવે છે. એથી વિરૂદ્ધ જે વીર્યને કોઇપણ જાતનો ઉપયોગી પદાર્થ નહિ સમજી યુવામદના તરલ તરંગોમાં લિપ્ત થઇ મર્યાદાને તોડી નાખી અસીમ અકાલે વીર્યનો અપવ્યય કરી નાખે છે તે નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ સંસારમાં સંપૂર્ણ વિપત્તિ-ઓની મૂર્તિ બની અનેકાઅનેક યંત્રણા—દુઃખ ભોગવી અકાલે મરણને શરણ થાય છે. તેથી અમારી ભલામણ છે કે, સંસાર સુખની ઇચ્છા-વાળાઓએ વીર્યને વૃથા નષ્ટ કરવું જોઇએ નહિ.

વીર્ય એ અમૃત છે. એને માટે અદ્દભુત પ્રમાણ છેઃ જે વખતે એ રજસ્વલાના મૃત રક્ત સાથે સંયોગમાં આવે છે તેજ ક્ષણે સ્રીના કલક્ષિસ્ય ગર્ભાશયમાં ગર્ભદ્વારા પ્રવેશ કરી પુરા નવ માસ થતાં અમ્રત રકતનું એક ચૈતન્યયુકત મનુષ્ય શરીર બનાવી દે છે—એ વાત સ્વયંસિદ્ધ છે કે પુરૂષ વિના પુરૂષ નથી થતો, એનું વર્ણન પ્રથમ કલામાં કરવામાં આવ્યું છે.

કોકશાસ્ત્રે તથા અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોએ પણ લખ્યું છે કે, પુરૂષનું વીર્ય વધારે બલવાન હોવાથીજ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તથા મનુષ્ય શરીરનાં મુખ્ય ચિન્હ દાઢી, મુછ, અને વીર્ય પણ પુરૂષમાંજ જોવામાં આવે છે તેથી પણ એવુંજ સિદ્ધ થાય છે કે, પુરૂષજ સદા પુરૂષને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સ્ત્રીજ સદા સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરે છે, અને સ્ત્રી તથા પુરૂષ સમાનાવસ્થામાં નપુંશક સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે.

વીર્ય સ્ત્રીઓને પણ હોય છે, પરંતુ તે સંતાન બનાવવામાં ઉપ-યોગી નથી. જ્યારે મદનમદપુરિત બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર સંયોગ કરે છે તે વખતે પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રી પણ વીર્યપાત કરે છે, તથા એક સ્ત્રીથી બીજી સ્ત્રીને ગર્ભ પણ રહી શકે છે, પરંતુ એ ગર્ભથી ઉત્પન્ન થતું સંતાન માત્ર માંસનો લોચોજ હોય છે. અર્થાત વગર અસ્થીનું તે હોય છે. સ્ત્રીઓને દાઢી મુછ નહિ હોવાનું એ કારણ છે કે વિશેષ કરીને એના અંગાવયવ સ્ત્રીના અંગ પુરતા સંપુર્ણ હોય છે, સ્ત્રીઓ-માં પુરૂષનો ભાગ માત્ર થોડુંજ વીર્યજ છે, અન્ય કંઇ નથી.

જેવી રીતે મનુષ્યના શરીરમાં રૂધીર ફરે છે તેવી રીતે સ્ત્રીના શરીરમાં વીર્ય ફરતું રહે છે. સ્ત્રીના રજ અને તેનો માલીક ચંદ્રમા છે. તેથી જે પ્રકારે ચંદ્રમા કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટતો જાય છે તેજ પ્રકારે એ મસ્તકથી તે પગના અંગુઠા સુધી જાય છે, અને પાછું શુકલ પક્ષમાં પ્રતિપદાથી ચંદ્રમા વધતો જાય છે તેવી રીતે અંગુઠાથી તે મસ્તક સુધી તે પહોંચી જાય છે. તેના સ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ મસ્તક—માથું, ૨ નેત્ર, ૩ અધર—ઓઠ, ૫ કપોલ, ૫ કંઠ, ૬ ખભા, ૭ કુચ—સ્તન, ૮ ઉર, ૯ નાભી, ૧૦ શ્રોણી, ૧૧ ગુહ્યાંગ—છુપો ભાગ, ૧૨ જાંઘ, ૧૩ ગુલ્ફ અને ૧૪ અંગુષ્ટ.

જ્યારે પુરૂષનું વીર્ય બલવાન હોય છે ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રીનું રજ અધિક હોય છે ત્યારે કન્યા અને સ્ત્રી તથા પુરૂષનું રજ અને વીર્ય સમાન-સરખું હોય છે ત્યારે નપુશક સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે.

શુક્ર—વીર્ય સ્વરૂપ.

શુક્ર-ધાતુ એ શીતલ, સફેદ, ચિકણો બલપુષ્ટી કર્તા, ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો જીવ દેહસારરૂપ પદાર્થ છે, અને તે જીવનો ઉત્તમ આધાર છે, જો કે જીવ આખા શરીરમાં રહે છે તેથી વીર્ય રૂધીર અને મળના ક્ષીણ થવાથી તે પ્રાણી ક્ષણમાત્રમાં મૃત્યુ પામે છે.

શુક્રસ્થાન.

જેવી રીતે દુધમાં માંખણ તથા શેરડીમાં મીષ્ટ રસ ગુપ્ત રહેલો હોય છે એવી રીતેજ પુરૂષના આખા શરીરમાં વીર્ય રહેલું છે.

શુદ્ધ વીર્યનાં લક્ષણ.

સ્ફટિકના જેવું સ્વચ્છ, પાતળું, ચીકણું, મીઠું અને મધ જેવું ગંધયુક્ત શુક્ર હોય છે, પરંતુ કોઇ કોઇ તેલ અને મધ જેવા રંગવાલાને પણ શુદ્ધ કહે છે. એવું વીર્ય સંતાનોત્પાદક હોય છે.

શુક્ર દોષ લક્ષણ.

વાત, પીત, કફ દુર્ગંધિયુક્ત, ગંઠાઈ ગયેલું, મધના જેવું ક્ષીણ મુત્ર અને પુરૂષના દોષથી દુષિત વીર્યવાળો પુરૂષ સંતાનોત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ બને છે, અને કદાચ એવા પુરૂષથી સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે. તો તે રોગગ્રસ્ત અને વિકૃતિરૂપ થાય છે (સુશ્રુત.)

જે વીર્ય વાત દોષવાળું હોય છે તેમાં વાતની પેઠે વેદના

થાય છે. વીર્યનો રંગ લાલ, કાળો થઇ જાય છે. પીતના બિગાડથી પીતના જેવું પીળા લાલ રંગનું તથા ઉષચૌશાદિ પીડા થાય છે, અને તેમાં સડેલા મધ તથા મુડદાના જેવી ગંધ પણ આવે છે. કફથી દુષિતમાં કેવળ ખુજલી જેવી પીડા થાય છે, તથા વીર્યનો રંગ શ્વેત હોય છે, અને તેની ફીકી વાસ આવે છે. રક્તદુષિત વીર્ય રંગે રૂધીરના જેવું લાલ—પીતના જેવી પીડા કરનાર અને મુડદાના જેવી વાસવાળું હોય છે. કફ અને વાતથી વીર્ય ગાંઠા ગાંઠાવાળું થઇ જાય છે, પીત્ત અને કફથી વીર્યમાં સડેલા મધના જેવી દુર્ગંધી આવે છે. વાત પિત્તદુષિત વીર્યમાં ક્ષીણુતા હોય છે, અને ત્રિદોષદુષિત વીર્યમાં વિષ્ટા અને મૂત્ર જેવી દુર્ગંધી હોય છે.

સાધ્યાસાધ્ય શુક્ર દોષ.

જે વીર્યમાંથી મુડદાના જેવી વાસ આવે છે, જે વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય છે, જેમાં સડેલા મધના જેવી ગંધ આવે છે, અને જે ક્ષીણુ છે, એ ચારે જાતનો શુક્ર દોષ કષ્ટસાધ્ય છે.

શુક્ર દોષ ચિકિત્સા.

૧ જેના વીર્યમાં મુડદાના જેવી વાસ આવે છે તેને કુણપ શુક્ર દોષ કહે છે. એનું ઔષધઃ ધાવડીના ફુલ, ખેરસાર, અનારની છાલ અને અર્જુનના કલ્કમાં અથવા સાલસાદિ કવાથથી તૈયાર કરેલું ઘી પાવું.

૨ જેના વીર્યમાં ગાંઠા ગાંઠા પડી ગયા હોય તેને કચુરના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું.

૩ જેના વીર્યમાં મધના જેવા વાસ આવતો હોય તેને ન્યગ્રોધગણુના કલ્કમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું.

૪ ક્ષીણુ વીર્યવાળાને પૃષ્ટીકારક પદાર્થ અથવા ઉપર બતાવેલા ઘી તથા દુધનું સેવન કરાવવું.

૫ જેના વીર્યમાં પુરીશ (વીષ્ટા) ના જેવો વાસ આવતો હોય તેને ચીતા, ખસ અને હીંગના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું; જો કે આ રોગ અસાધ્ય છે છતાં તેની દુર્ગંધ કરવાનો આ ઉપાય છે.

આર્તવ ઋતુ પ્રશંસા.

જેવી રીતે પુરૂષના વીર્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, એવીજ રીતે સ્ત્રીના આર્તવ રૂપી ભુમિકાની પણ વ્યાખ્યા કરવી જરૂરની છે; કેમકે, સંતાનોત્પન્ન કરવામાં એ બંને મુખ્ય છે.

સ્ત્રીના ઉદરમાં ડીમ્બકોષ છે, ડિમ્બને પસ્થ ચર્મ થેલીના રક્તથી દર માસે ઇંડા જેવો નાનો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રમે ક્રમે એક માસ પુરો થતાં એ ડિમ્બકોશ ફાટે છે, તે વખતે રકત નીકળે છે, અને ક્રમથી એ નાનો ઈંડા રૂપ પદાર્થ ગર્ભસ્થળીના પુર્વમાં નાભી સાથે જઇ મળે છે, અને એ રકત મુત્રદ્વારા બહાર નીકળે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને એ રક્ત ૩ કેટલીકને ૫-૬-૭ દિવસ સુધી નીકળે છે એને ઋતુ કહેવામાં આવે છે.

રજસ્વલા થયાનાં ચિન્હ.

યોવનનાં લક્ષણ, તલવટીની અંત્રો સર્વ પુર્ણતાને પામે છે. યોળી વિસ્તૃત, સ્તન ઉંચા અને પરીપુર્ણ થાય છે. ગર્ભસ્થલી પણ યોન સાથે મળી જાય છે, છાતી, ગળું અને હાથ :પુણતાને પામે છે. આખું શરીર ભરાવદાર અને મોટું થાય છે. શરીરમાં અમુક ભાગમાં કેશ અધિકતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વર મીઠો અને ગંભીર

થાય છે. ટુંકામાં સર્વ શરીરમાં યુવતીમાં જે માધુર્યતા, જે તેજ અને જે સૌંદર્ય જોઇએ તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઋતુ પ્રાપ્તીની શરૂઆત થાય છે.

સ્ત્રીને ઋતુ પ્રાપ્તીને આરંભ થાય છે એટલે જાણુવામાં આવે છે કે તે યુવતી થઇ છે તથા હવે તે ગર્ભ ધારણુ કરવાને યોગ્ય બની છે. સ્ત્રીને ઋતુ તેની ૧૨ વર્ષની ઉમ્મરથી તે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શરૂ થાય છે અને તે સાઠ વર્ષની ઉમ્મર સુધી ચાલુ રહી તે પછી બંધ થઈ જાય છે. પરંતુ જે સ્ત્રીઓ ગરમ પદાર્થનું ભોજન કરે છે, નઠારી સોબતમાં હોય છે, તથા નાટક, ઉપન્યાસ વગેરે વાંચે છે તેને નાની ઉમ્મરમાંથીજ રૂતુ પ્રાપ્તી શરૂ થાય છે; પરંતુ એવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાં રૂતુ પ્રાપ્તી થવાથી તેની આરોગ્યતા બગડે છે, સંતાન થાય છે તો તે દુર્બળ, રોગીષ્ટ, અલ્પાયુષી થાય છે, અને તે સ્ત્રી પોતે પણ રોગગ્રસ્ત રહે છે.

રજસ્વલાનું પીછાન.

મુખપર સુસ્તી, નેત્રોમાં નીલાપણું, શરીરમાં આળસ, જાંઘ-જાનું, છાતીનું ફરકવું, નર્મ શબ્દોચ્ચારણ એ રજસ્વલા સ્ત્રીને ઓળખવાની નિશાનીઓ છે.

રજસ્વલાનું કર્તવ્ય.

રૂતુમતી સ્ત્રીએ નિયમાનુસાર ચાલવું જોઇએ. કેમકે સ્ત્રી જાતીને રૂતુ એ એક અગત્યની વાત છે. રૂતુકાલમાં અસાવધાન-બેદરકાર રહેવાથી અનેક પીડાઓ ભોગવવી પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ વખતે યોગ્ય નિયમો ન પાળવાથી સંતાન પેદા થાય છે તે પણ દુઃખી થાય છે

માટે રજસ્વલા સ્ત્રીએ નિયમ પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. રજસ્વલા સ્ત્રીએ એકાન્તમાં રહેવું, સ્નાન ન કરવું, ધાતુના વાસણમાં ખાવું નહિ, નવાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ, પલંગપર સુવું નહિ, સુગંધી વસ્તુઓ, ફૂલ સુંઘવાં, ચંદન,મસી, સુરમો, કાજળ, મદીરા સેવન, રૂદન કરવું, ઉંચા આસનપર બેસવું, ગરમ પાણીથી મોં ધોવું, શરીરે તેલ ચોળવું, ક્રોધ કરવો એ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

નિયમો નહિ પાળવાથી નુકશાન.

રજસ્વલા સ્ત્રી ઉપર બતાવેલા નિયમ નથી પાળતી તો તેની અસર તેના સંતાન ઉપર થાય છે. સુશ્રુત લખે છે કે–રજસ્વલા સ્ત્રીના દિવસે સુવાથી સંતાન ઉંઘણુસી, કાજળ–સુરમો આંખે આંજવાથી આંખના રોગવાળું, તેલ લગાવવાથી કોઢવાળુ, દોડીને ચાલવાથી ચંચલ, હસવાથી કાળા હોઠ, કાળા દાંત અને કાળા તાળવાવાળું, જેવો આહાર વિહાર રજસ્વલા સ્ત્રી કરે છે તેવાજ આહાર વિહારવાળુ સંતાન ગર્ભ રહેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એ સંબંધમાં જેવી રીતે વૈદક સાસ્ત્રમાં લાભાલાભ કહ્યા છે, તેવીજ રીતે જયોતિશાસ્ત્રમાં પણ વિસ્તાર પૂર્વક એના લાભાલાભ બતાવ્યા છે માટે તે જાણવાની પણ જરૂર છે. માટે ચતુર મનુષ્યોને ઉચિત છે કે નીચે લખેલા નિયમાનુસાર શુભાશુભ પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

માસ રજોદર્શન ફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જે માસ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે મળે છે:—

ચૈત્ર માસમાં પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે, વૈશાખમાં થાય તો ધનવૃદ્ધિ થાય, જેઠ માસમાં થાય તો રોગી થાય, અષાઢમાં થાય તો સંતાન થઇને મરી જાય. શ્રાવણમાં થાય તો ધનવાન થાય. ભાદરવા માસમાં થાય તો દરિદ્રી થાય, આસો માસમાં થાય તો ધન ધાન્યવાળી સુખી થાય, કાર્તિકમાં થાય તો નિર્ધન થાય, માર્ગશિર્ષમાં થાય તો ઘણી પ્રજાવાળી તથા પતિવ્રતા થાય, પોષમાં થાય તો વ્યભિચારિણી થાય, મહામાં થાય તો પુત્રવતી થાય, અને ફાગણ માસમાં થાય તો તેને પુત્ર ધન મળે અને તે ઘણી સુખી થાય.

તિથિ રજોદર્શન ફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જે તિથિ હોય તેનું ફલ નીચે પ્રમાણે મળે છેઃ—

પડવાના દિવસે પ્રથમ રજસ્વલા થનાર સ્ત્રી પવિત્ર થાય, બીજે થાય તો આળસુ અને દુઃખીણી થાય, ત્રીજે થાય તો પુત્રવતી, ચોથે થાય તો વિધવા થાય, પાંચમે થાય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતી રહે, છઠે થાય તો કાર્યનો નાશ કરનારી થાય, સાતમે થાય તો સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારી થાય, આઠમે થાય તો રાક્ષસી થાય, નોમે થાય તો વિધવા થાય, દશમે થાય તો સુખ ભોગવનારી થાય, અગિઆરસે થાય તો પવિત્ર થાય, બારસે થાય તો તે સ્ત્રીનું મરણ થાય છે, તેરસે થાય તો પતિનું સુખ હમેશાં પામે—કદી તે વિધવા થતી નથી, ચૌદશે થાય તો ધનહીણુ અને વ્યભિચારીણી થાય છે, પૂર્ણિમાએ થાય તો અતિશય લક્ષ્મી મળે છે અને અમાવાસ્યાએ

પ્રથમ રજસ્વલા થનાર સ્ત્રી કુલટા તથા સર્વ રોગથી ભરેલી થાય છે, આમાં શુક્લ અને કૃષ્ણ પક્ષનો કંઇ ભેદ નથી.

ગ્રહણ અને સંક્રાંતિ રજોદર્શન ફલ.

સંક્રાંતિમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન થાય તો તે સ્ત્રી વૈરિણી થાય, અને જો સ્ત્રી ગૃહણમાં પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે અવશ્ય વિધવા થશે એમ જાણવું.

વાર રજોદર્શન ફલ.

રવિવારે જો સ્ત્રીને પ્રથમ રજોદર્શન થાય તો તે વિધવા થાય છે, સોમવારે થાય તો તેની પ્રજા મરણ પામે છે, મંગળવારે થાય તો તે કુલટા થાય છે, બુધવારે થાય તો તેને કન્યાનીજ સંતતી થાય છે, ગુરૂવારે થાય તો તેના સ્વામીને શ્રીમાન અને ધનવાન બનાવે છે, શુક્રવારે થાય તો તે સ્ત્રી પુત્ર પુત્રીવાળી થાય છે અને શનિવારે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે સ્ત્રી અવશ્ય વ્યભિચારિણી બને છે.

નક્ષત્ર રજોદર્શન ફલ.

અશ્વિનિ નક્ષત્રમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે શુભ છે, ભરણીમાં વિધવા, કૃતિમાં વાંઝણી, રોહિણીમાં પ્રિયભાષિણી, મૃગશીર્ષમાં દરિદ્રી, આર્દ્રામાં ક્રોધી, પુનર્વસુમાં પુત્રવતી, પુષ્યમાં પુત્ર તથા ધનવતી, અશ્લેષામાં વાંઝણી, મઘામાં ધનવતી, પૂર્વામાં અર્થવતી, ઉત્તરામાં પતિવ્રતા, હસ્તમાં પુત્રવતી અને ધનવતી; ચિત્રામાં દાસી, સ્વાતીમાં અન્ય ગર્ભવતી, વિશાખામાં નિષ્ઠુર, અનુરાધામાં દુર્ભાગિની, જેષ્ટામાં વિધવા, મૂલમાં પતિવ્રતા, પૂર્વાષાઢામાં સૌભાગ્ય-

વતી, તથા ધનીષ્ઠા અને શતભિષામાં શુભ, પૂર્વાભાદ્રપદમાં ઉત્તમ ભોગવતી, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં લક્ષ્મીવતી અને રેવતી નક્ષત્રમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય છે તે પતિરહિતા થાય છે.

યોગ રજોદર્શન ફલ.

વિષ્કુંભ યોગમાં જે સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય છે તે સ્ત્રી વિધવા થાય છે. પ્રીતિ યોગમાં પતી સાથે પ્રેમ વાળી, આયુષ્યમાનમાં ધન પ્રાપ્તીવાળી, સૌભાગ્યમાં પુત્રવતી, શોભનમાં મંગળદાયક, અતિગંડમાં વિધવા, સુકર્મામાં શુભફલદાયીની, ધૃતી યોગમાં સંપત્તિયુક્ત, શુલમાં રોગીણી, ગંડમાં દુઃખી, વૃદ્ધિમાં પુત્રવતી, ધ્રુવમાં શુભ ફળદાયીની, વ્યાઘાતમાં પતિઘાતિની, હર્ષણમાં હર્ષયુક્ત આનંદી, વજ્રમાં વાંઝણી, સિદ્ધિયોગમાં પુત્રયુક્તા, વ્યતિપાતમાં પતિરહિતા, વર્યાનમાં મૃત સંતાનવાળી, પરીઘમાં અલ્પાયુષી, શીવમાં પુત્રવતી, સિદ્ધિયોગમાં તુરત ફલદાયીની, સાધ્યમાં અધર્મી, શુભમાં સારા ગુણવાળી, શુકલમાં સારાં કામો કરનારી, બ્રહ્મમાં પોતાના પતિ સાથે પ્રીતિ રાખનારી, ઐન્દ્રમાં દેવતાઓ પર આસ્થા રાખનારી, અને વૈધૃતમાં પ્રથમ ઋતુદર્શન જે સ્ત્રીને થાય છે તે વિધવા થાય છે.

કરણ રજોદર્શન ફલ.

બવ કરણમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ ઋતુમતી થાય તો તે વાંઝણી થાય, બાલવમાં પુત્રની પ્રાપ્તીવાળી, કૌલવમાં વેશ્યા, તૈતિલમાં પ્રિયભાષિણી, ગરમાં ગુણસંપન્ના, વણીજમા પુત્રીણી, વિષ્ટીમાં મૃતવત્સા એટલે જેના બાળકો મરી જાય તેવી, શકુનીમાં કામાતુરા, ચતુષ્પદમાં :શુભ, નાગમાં પુત્રવતી, અને કીસ્તુઘ્નમાં પ્રથમ રજોદર્શન જે સ્ત્રીને થાય છે તે વ્યભિચારિણી થાય છે.

રાશિ રજોદર્શન ફલ.

મેષ રાશિમાં જો સ્ત્રી પ્રથમ ૠતુમતી થાય તો તે વ્યભિચારિણી થાય, વૃષભમાં સુખભોગીની, મિથુનમાં ધનયુકતા, કર્કમાં દુઃખી, સિંહમાં પુત્રવતી, કન્યામાં અભિમાની, તુલામાં ચતુરા, વૃશ્ચિકમાં જારિણી, ધનમાં પતિવ્રતા, મકરમાં કૃશા, કુંભમાં ધનવાન, અને મીનમાં જે સ્ત્રીને પ્રથમ રજોદર્શન થાય છે તે ચપલા થાય છે.

હોરા ફલ.

હોરા	ફલ.	હોરા.	ફલ.
રવિની હોરા.	યોગિની		
સોમની હોરા.	પતિવ્રતા.	ગુરૂની હોરા.	સર્વ સિદ્ધિ
મંગળની હોરા.	દુર્ભગા.	શુક્રની હોરા	સૌભાગ્ય.
બુધની હોરા.	પુત્રણી.	શનીની હોરા	સર્વ વિનાશની.

લગ્ન ફલ.

પ્રથમ સંક્રાંતિ ચાલતી હોય તેજ ૧ પ્રથમ લગ્ન જાણવું. જો સ્ત્રી પ્રથમ ૧ મેષ લગ્નમાં ૠતુમતી થાય તો દરિદ્રી થાય, ૨ ધનવાળી, ૩ કામી, ૪ પતિશાશની, ૫ પુત્રપ્રસુત્તા, ૬ પતિવ્રતા, ૭ આંધળી, ૮ દદુદુઃખીતા, ૯ ધનૈશ્વર્યવતી, ૧૦ કર્કશા, ૧૧ ઉભયવંશ નાશિની અને ૧૨ મા લગ્નમાં થાય તો ગુણવાળી થાય.

ગ્રહોનું ફલ.

જે લગ્નમાં સ્ત્રી પ્રથમ રજસ્વલા થાય તેમાં રાહુ, શનિ, રવિ, ચંદ્ર, એ ચાર ગ્રહ સ્તિથ હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય.

રક્ત ફલ.

જે સ્ત્રી પહેલી રૂતુમતી થાય તે વખતે તેનું રક્ત જો થોડું લાલ હોય તો તે વ્યભિચારિણી થાય; અને જો એ રકત વધારે લાલ હોય તો તે પુત્રવતી થાય, તે કાળું હોય તો તેને છોકરાં થઇને મરી જાય, જો તે જાડું હોય તો વાંઝણી થાય, તે સફેદ હોય તોપણ વાંઝણી થાય, તે પીળા રંગનું હોય તો તે દુરાચારિણી થાય, તે ચનોઠીના રંગ જેવું લાલ હોય તો તે સારી ભાગ્યવાન થાય, અને જો તે સિંદુરના જેવા રંગનું હોય તો તે માત્ર છોકરીઓનેજ જન્મ આપનારી થાય છે.

કાલ ફલ.

જે સ્ત્રીને પ્રથમ રૂતુદર્શન પ્રાતઃકાલમાં થાય છે તેને સુભગા જાણવી, મધ્યાને નિર્ધન, ત્રીજે પહોરે થાય તો શુભ, સંધ્યાકાળે થાય તો સર્વ ભોગ ભોગવનારી અને બંને સંધીકાલમાં થાયતો વેશ્યા, અર્ધીરાત્રે થાય તો વિધવા, પહેલી રાતે થાય તો વાંઝણી, અને રાતની તથા દિવસની સંધીમાં થાય તો તે વેશ્યા થાય છે.

પહેરેલાં વસ્ત્રોનું ફલ.

પ્રથમ રજોદર્શન વખતે જો સ્ત્રીએ ધોળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તેનું શુભ ફળ છે. લાલ વસ્ત્ર હોય તો રોગી, લીલું વસ્ત્ર હોય તો વિધવા, પીળું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે ભોગી, જેમાં ઘણા રંગ હોય એવું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે પતિપ્રિયા, ઝીણું વસ્ત્ર હોય તો શરીરે દુર્બળ, જાડું વસ્ત્ર હોય તો પતિવ્રતા, ધોયેલું વસ્ત્ર હોય તો સુભગા, અને મેલું વસ્ત્ર પહેરેલું હોય તો તે મલીન થાય છે.

શુદ્ધાર્તવનું સ્વરૂપ.

શશલાના રક્ત જેવું લાલ અથવા લાખના રંગ જેવું જે આર્તવ હોય, અથવા જેમાં કપડું રંગવાથી તેને જ્યારે ધુવે ત્યારે તે કપડું સ્વચ્છ થઇ જાય—તેના પર ધબ્બા ન રહે તો તે આર્તવ વખાણવા લાયક ગણાય છે, અર્થાત્ એવું આર્તવ ગર્ભ ધારણ યોગ્ય ગણાય છે. શુક્ર અને શોણિત બન્નેના મળવાથી પુષ્ય પ્રગટ થાય છે.

આ બાબતનું પ્રથમ વર્ણન થઇ ગયું છે. ૠતુકાલજ સ્ત્રીની યોવનાવસ્થા છે. એ સ્થિતિમાંજ સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય હોય છે. રજોદર્શનથી ૧૨ દિવસ સુધીમાં ૠતુકાલ ગણાય છે. જો કે ૠતુકાલના ૧૬ દિવસ છે, પરંતુ પહેલા ચાર દિવસ ૠતુશ્રાવ તથા સંકોચના ત્યાગ કરવાના છે. એનું વિશેષ વર્ણન સહવાસ વિધિમાં કર્યું છે.

આર્તવ.

रसाः देवरसः स्त्रीणा मासि मासि त्र्यहं स्नवेत ।
तद्वर्षा द्वादषा दुधर्ध्वं याति पिचाशतः क्षयम् ॥

એ આર્તવ સ્ત્રીને તેની બાર વર્ષની ઉમરથી પ્રતિ માસે નીકળવાની શરૂઆત થાય છે, અને ધાત્વાદિકની ક્ષીણતા થતાં ૫૦ વર્ષની ઉમરે તે જતો રહે છે. જો શરીરમાં બળ હોય છે તો આતવ ૬૦ વર્ષની ઉમર સુધી પણ ચાલુ રહે છે. (સુશ્રૃત.)

આર્તવ દોષનું વર્ણન.

સ્ત્રીનું રજ વાત, પિત કફ, રક્ત, વાતપિત વાતકફ, કફપિત્ત અને ત્રિદોષથી દુષિત થઇ સન્તાનોત્પતિને યોગ્ય રહેતું નથી, એ જાણ-

વાનાં લક્ષણ એ છે કે, એ જે દોષથી દુષિત થાય છે, તેમાં તે દોષના જેવો રંગ, અને પીડા થાય છે. એ સંબંધી શુક્ર દોષમાં ઉપર વર્ણન કરેલું છે.

આર્તવનું સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

એમાંથી મુડદાના જેવા વાસવાળું, ગાંઠો પડી ગયેલું, સડેલી વાસવાળું, મલક્ષીણ, મુત્ર અને પુરૂષની વાસવાળું, રજ (આર્તવ) રક્ત અસાધ્ય ગણાય છે, અને તે શિવાયનું સાધ્ય ગણાય છે.

આર્તવ દોષોનું સામાન્ય લક્ષણ.

વાત પિત, કફ અને રૂધિર એ ચાર પ્રકારની આર્તવ સંબંધી વ્યાધીઓમાં સ્નેહથી બસ્તિ પર્યંતની છએ પ્રકારની ક્રિયા કરવી જોઇએ. વાતાદિ દોષોને હરવા વાળા કલ્ક, કવાથ, કાપી અને દોષોને દૂર કરવાવાળા યોનિપ્રક્ષાલન કરનાર પાણીનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

સ્ત્રીના રજ સંબંધી રૂધિરના ગંઠાઇ જવા પર પાઢ, સુંઠ, પીપળ અને કડા છાલનો કવાથ પાવો. જે રજમાં વાસયુક્ત જેવો વાસ આવતો હોય અથવા મજાક જેવું હોય તો તેને દૂર કરવા માટે લાલ અથવા સ્વેત ચંદનનો કવાથ પાવો, જો રજમાં બીજા કોઈ દોષ હોય તો તેમાં શુક્ર દોષને દૂર કરનારી ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ.

આર્તવ નાશનાં લક્ષણ અને ઉપચાર.

વાત અને કફ એ બંને દોષ વધીને જ્યારે તે આર્તવનો માર્ગ રોકી લે છે ત્યારે સ્ત્રીનું રજ નીકળતું નથી. એવે વખતે રજના સંચાર્થે પિત્ત પ્રવૃત્તિનાં ઔષધો—જેવાં કે, માછલી, કુલથી, કાંજી,

તલ, અડદ, મદ્ય આપવું હિતકારી થાય છે, તથા ગૌમૂત્ર આપ્યોદક સુધી દહીં અને ચુકાયાં ભોજન પણ હિતકારી થાય છે.

આર્તવ દોષોમાં પથ્ય.

આર્તવદોષમાં શાઠી ચોખા, જવ, મદિરા અને પિત્તોતેજક માંસનું પથ્ય રખાવવું.

ખિરેંટી, ગગેરનની છાલ, વડની વડવાઇ, મહાનાગ કેશરનું નવટાંક ચુર્ણ ગાયના દુધ અને મદ્યની સાથે ૧૬ દિવસ સુધી સેવવાથી રજોદર્શન થશે.

માલકાંકણી, રાઇ, બીજેરૂં, અને વજને પાણીમાં ઘસીને પાંચ દિવસ સેવન કરવાથી સ્ત્રી ધર્મ ચાલુ થાય છે.

જેવી રીતે સ્ત્રીઓને આર્તવદોષ હાનીકારક છે એવીજ રીતે પ્રદર રોગ પણ નુકશાનકારક છે માટે તેનું નિદાન ઔષધ આ જગાએ લખીએ છીએ.

પ્રદર રોગોત્પતિનું કારણ.

ભોજન ઉપર ભોજન કરીને અતિ મૈથુન, શોક, મુસાફરી, લાંઘન ઉપવાસ વજન-ભાર ઉપાડવો, દિવસે સુવું વિ૦ તથા ગર્ભપાત થવાથી કે ચોટ લાગવાથી એ રોગ ૪ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ વાતજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી રૂખ્ખું, ફીણવાળું, માંસના ધોવડામણ જેવું રક્ત વહે છે.

૨ પિત્તજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં સ્ત્રીના અંગમાંથી ઉષ્ણ, લાલ, પીળા અથવા કાળા લીલા રંગનું પાણી વહે છે, તથા શરીરમાં દાહ રહે છે, અને રક્ત વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે.

૩ કફજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં કેરીના રસ અથવા ચોખાના માંડના ધોવડામણ જેવું પીળા રંગનું રૂધીર વહે છે.

૪ સન્નિપાતજ પ્રદરનાં લક્ષણ—એમાં મધુયાદી અથવા મજ્જાના જેવું દુર્ગંધવાળું હરતાલના રંગ જેવું રક્ત નીકળે છે.

ઔષધ:—૧ સોચરનોન, જીરૂં, મુલહડી, અને કમલગટ્ટનો ક્વાથ મધની સાથે પીવાથી બાદીનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૨ બે ત્રણ ટાંક રસાત અને ૨ ટાંક ચૌલાઈની જડને વાટીને મધુની સાથે સાત દિવસ સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર દૂર થાય છે.

૩ દારૂ હળદર, રસોત, ચિરાયતા, અડુસો, નાગરમોથ, રક્તચંદન, અને અકાવના ફુલના ક્વાથમાં મધુની સાથે પાવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ગુલરનાં સૂકાં ફુલોનું ચૂર્ણ, સાકર ને મધુમાં મેળવી એક ટાંક ભરની ગોળીઓ બનાવવી અને દરરોજ એક ગોળી સાત દિવસ સુધી લેવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર રોગ દૂર થાય છે.

સોમ રોગોત્પતિનું કારણ.

જેવી રીતે પ્રદરરોગ હાનીકારક છે તેવીજ રીતે સોમરોગ પણ સ્ત્રીઓને હાનીકારક છે. એ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણ, અતિમૈથુન અતિશોક, અતિ રેચક પદાર્થનું સેવન, વિષય સેવનથી આખા શરીરનું પાણી ક્ષુભિત થઈ હોનદ્વારાથી વહેવા લાગે છે જેથી સ્ત્રીને વારંવાર અત્યંત પીશાબ આવે છે, એને સોમરોગ કહે છે.

ઔષધીઃ—સાકરની સાથે પાકાં કેળાં ખાવાથી તથા અડદનો લોટ, મુલહઠી, અથવા વિદારીકંદ એ બંનેની બરોબર સાકરના એક ટાંક ચુરણના ૧૦ દિવસના સેવનથી દુર થાય છે.

અથ વંધ્યા સ્ત્રી પ્રકાર વર્ણન.

ચો૦—વૃદ્ધ કુક્ષાગર્ભ શ્રાવા કહિયે, ગર્ભપાત મૃત વત્સા લહિયે;
વદ્ધ કુક્ષ ત્રિયસાત જો દોશ, તાકો વર્ણો રોગ પુનમોષ.
જિહ ત્રિયગર્ભ મુખ તિલ્કત હોય, વીરજ તામો પડૈ ન સૌય;
તાંહિ પરિક્ષા ઇહ બિધિ જાનોં, ઋતુકાલ શિર પીડા માનોં.
ઔષધ યા બિધ કરે સુત્રીય, કપાસ બીજ સુહાગા લીય;
મુર્ગી અંડે સઁગતહિ પીસ, ગહરા ખરલ ગોલી કર લીસ.
સો ગોલી પોટલ કરબાહિ, તીન દિવસ ઋતુ નિસદિન માહિ;
જોની કે ભીતર તિહ ધરે, ચોથે દિન મંજજન પુન કરે.
તિર્યકે સુખ તિહ રોગ વિનાસૈ, ગર્ભ આશતિહ ઉદર પ્રકાસૈ.

૨ દૂસર વાયૂ જયોન વિકાર, ગર્ભ મુખ સો બંધન ડાર;
તિહ કર ઋતૂ સમય મઝાર, મસ્તક પીડા હેય અપાર.
તાહિ ઔષધી યય વિધિ જાનોં, તિલ અરૂ તૈલ હીંગ સમ આનો
તીનદિન બસ ટંક ટંક પ્રમાન, ચોથે દિન સો સ્થાન પ્રધાન;
ઇહ વિધી આશા ગર્ભ પ્રગટાવે, સ્ત્રી બઁધ્યા ગર્ભ સુ પાવે.

૩ તીસર માસ પ્રદ્ધકર ગર્ભ, મુખ બંદ હોત નારી બિધિ સર્મ;
તીહિ પરીક્ષા ભોગ મઝાર, હ્દય પીડ હોવત સુવિચાર.
ચિકિત્સા તાકી ઈહી પ્રમાન, હાથી નખકી ભસમ મંગાન;
કાઠે તેલ મો તાહિ મિલાવે; ઋતુ કાલ જોની મેં લાવે;

ચૌથે દિના સ્નાન કર રહે, ગર્ભ રહૈ ઇહ ઉપાય ઋતુ કહૈ.

૪ ચૌથે રોગકી ટંકકર ભાષૈ, સોભી રજા સમ પૂરણુ ચાખૈ;
તિસકર ભોગ સમય બિચાર, કટિ મો પીડા હોત અપાર.

તાહિ ઉપાય સજ્જી સાબુન, રૂતુ ત્રૈદિવસ નિત ધોએજન;
કીટ મરે આશા મન ધરે, ગર્ભ હોય સ્ત્રી ગિધ કરે.

૫ પંચમ દાહયુત દોષબિકાર, સો દાહ શુક્ર કો રક્તકરડાર.
તાહિ પરીક્ષા યોંહિ ઉચારે, ભોગ સમે પીડા પગ ધારે;
તિહ ઉપાય ગુલા કાડ જીરા, દાલચીની ગુટકા કર ધીરા.

રૂતુ કાલ ત્રૈદિવસ મઁઝાર, જોન માહિ નિસ દિનહિતધાર;
પુનઃ ગર્ભધાર કી હોવે આશ, ગ્રંથકાર મથ કિયો પ્રકાશ.

૬ ષટસો સીતલ જીહ જોની પરે, સિથલપરૈ કુછ સુધ નહિં ધરૈ;
કુક્કટ વિષ્ટા મધા મગાય, ગુટકા કર રૂતુકાલ સંભાય.

તીન દિવસ યોની મેં રાખે, સિથલ હરે કુન ગર્ભ પ્રકાશે;
માતૃ દોષ તાસમો કહૈ, સર્વ અંગ તિસ પીડા રહૈ.

ભયમેં રોમ, ખડે, હોજાવેં, સ્વપ્ન અધિક શાન્તી નહિં આવે.

મણિ અસ તંત્ર પ્રધાન, ટુણા ઔષધિ જાન પ્રમાન;
તિસ કર હોવૈં ગર્ભકી આશા, સાત પ્રકાર યહ કીન પ્રકાશા.

૭ પુનઃ મૃતબત્સા કહી પ્રમાન, જાહી બાલક હોવત હાન;
તિહ ઉપાય પ્રયાશ્ચિતહિ કહૈં, કર્મ વિકામતીસો લહૈં:
ગર્ભ શ્રાવ ગર્ભપાત મઝાર, સ્ત્રી ઉપાય જતન મતધાર.

અથ ગર્ભ ઉત્પન્ન કરવાનો વિધિ.

પુષ્પ નક્ષત્ર કે મંઝાર, પુતલી સ્વર્ણ પુરૂષ આકાર,
સ્વર્ણ અષ્ટપલ કી કર કોય, અષ્ટ જો પલ પય લીજૈ સોય;
અગ્ન મધ્ય પુતલી સુત પાય, તાહિ દૂધ મો લેય બુઝાય.

અન્યઉપાય—લક્ષમણવટા દુગ્ધ પિસાય, બિંદુ બામના સાજુ ચઢાય;
રિત કે સમય યહ કરે વિધાન, કન્યા જન્મ તયકોમાન.

અન્યથા—બલા અતિબલા અવર મુલહ્ઠ, પાય શરકરા પીસ ઇકઠ;
મધુઘૃત દુગ્ધ મિલાય જો પીએં, પુત્ર પ્રાપ્ત જિસનારી થીવૈં.

અન્યથા—ગજ કેસર પુંગીફલ આન, દોનોં સમ યહ ચૂરનઠાંન;
દુગ્ધ સહત પાવૈં રૂતુકાલ, સુન્દર ઉપજે તાકો લાલ.
મધા મરિચ અદ્રક ગજકેસર, યહ સમ પીસૈં કરે ઇકત્તર:
ઘૃતસો પીવૈં રૂતુ કે કાલ, ગર્ભ ધરે સુન્દર હો બાલ,
બન્ધ્યા ભી જો પીવં યાહિ, ગર્ભ ધરે નિશ્ચય લખતાહિ.

અન્યથા—નિત ઇકપત્ર પલાસ કો લીજે, તાકો સુક્ષ્મ ચૂરણ કીજૈં
દુગ્ધ સહત નિત ગર્ભણી પીએ, પુત્ર પરાક્રમિ તાકો થીવૈં;
પુષ્ય નક્ષત્ર કે મંઝારે, મૂલ લક્ષણ કો જો ઉખારે,
કન્યા સો જો પિસાએં, કોઇ, દુગ્ધ સઘૃત સો પીએં જોઇ;
સ્નાતા રિત જો કરહૈં પાન, જન્મે પુત્ર તાહિ કો માન.
પુત્રજીવ મૂલ પત્ર પિસાવૈ, પીસ દુગ્ધ મેંતાહિ પકાવૈં,
રિતાંત નારિ પીવૈં તિસ જોગ, દીર્ઘાયુ પુત્ર પ્રાપ્ત જેહ હોય.
પુષ્ય નક્ષત્ર જાહિ દિન આવે, સિત કડયારી મુલપિશાવૈં:

દક્ષિણ નાસા કે સો દ્વાર, પીવૈં પુત્ર જન્મે તિસ બાર.
બટ કી જટા અસન પ્રબાલ, ચુર્ણ કરે સંમ તીનોં ડાલ;
મૌંસર્વણુ બત્સી ઇક રંગ, પીવૈં તાસ દુગ્ધ કે સંગ;
પીવૈં પુષ્ય નક્ષત્રહિ માહીં, જન્મે પુત્રશાસ્ત્ર યોગાહીં.

કુડબ એક લીજ તિલ તેલ, કુડબ એક વૃષમુલ સો મેલ,
યહ પકાય રિત અંત મઝાર, પીવૈં તાહિ જો બન્ધ્યાનાર,
પુત્રહિં પ્રાપ્ત નારિ હોઇ સોય, યામેં શંસ્ય નાહિન કોય.

સહવાસ.

જેવી રીતે પરમાત્માએ પશુપક્ષી વગેરેને માટે સમય મુકરર કરેલો છે તેવીજ રીતે મનુષ્ય જાતને માટે પણ સહવાસને માટે મુકરર સમય કરી મુકેલો છે. પરંતુ પશુ પક્ષ્યાદિતો તેનાથી બરોબર જાણીતાં છે, દૃષ્ટાંત તરીકે, શ્વાન–કુતરાં હમેશાં આસો અને કાર્તિક માસમાંજ સહવાસની અપેક્ષા કરે છે; અને ગધેડાં વૈશાખમાં, બકરોજ ત્યારેજ બકરીનો સહવાસ કરે છે કે જયારે બકરી ગર્ભ ધારણ યોગ થાય છે; એ સિવાયના સમયે માત્ર સુગંધ લઇ હઠી જાય છે. એવીજ રીતે પોપટ, ચકલીઓ, આદિ પક્ષી પોતપોતાના સમય આવે છે ત્યારેજ સહવાવાસની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય જાતિ મદમાં અંધ બની પ્રાચીન નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાનાં સંતાનોને મૂગાં, કાણાં, પાંગળાં, રોગી, મુર્ખ, વાકશકિત શૂન્ય, ક્રોધિ, હિંસક, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે આપણા વૈદ્યક શાસ્ત્રથી સાબીત થઇ ચુકયું છે. વળી મોટા મોટા ડૅાકટરો તથા યુનાની હકીમોએ પણ એવીજ રીતે લખ્યું છે કે, મનુષ્ય જાતિનો સર્વ આધાર સહવાસની ઉપરજ અવલંબી રહે

છે; માટે પ્રત્યેક પ્રાણીને જરૂરનું છે કે નીચે લખેલા નિયમો પર અવશ્ય ધ્યાન આપવું.

સહવાસનો લાયક વખત રાત્રીનો છે. કારણ કે રાત્રીએ સમસ્ત વાયુ મંડળમાંથી (નાઇટ્રોજન) એક પ્રકારની વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ (નાઇટ્રોજન) ઉત્તેજક તથા સહવાસને માટે જે બળની જરૂર પડે છે તે બળને વધારનાર છે; પરંતુ દિવસે એ નાઇટ્રોજનની વરાળ મળતી નથી તેથી દિવસે સહવાસબલ હાનિકારક છે.

યુનાની હકીમોએ લખ્યું છે કે, જે ખોરાક ખાવામાં આવે છે તે પેટમાં જઇ હોજરીમાં પચી જાય છે, પરંતુ જમણ કરવાની શકિત સર્વની એક સરખી નહિ હોવાથી સાત સાયત પછી સહવાસ કરવો ઉચીત છે. પરંતુ બુઝરગોએ એવું પણ લખ્યું છે કે, ગિજા બિલકુલ હજમ થયા પછી ખાલી મેદે પર હાની કરે છે. કારણ કે, એ વખતે ભુખ લાગે છે તેથી પુરાણા હકીમોએ લખ્યું છે કે, ખોરાક હજમ થઇ ગયો હોય પણ હોજરી તદન ખાલી ન થઈ ગઇ હોય એવો સમય સહવાસ માટે ઉત્તમ છે. અનિયમિત વખતે પુરૂષાત ન ગુમાવવું એ હાનીકારક છે, માટે ૩ કે ૪ દિવસનું એમાં જરૂર અંતર રાખવું જોઇએ.

આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, પ્રથમ પહોરમાં સહવાસ કરવો એ હાનીકારક છે, કારણ કે, તેવું કરવાથી ભોજન કરેલી વસ્તુ પરિપકવ થતી નથી, કારણ કે સહવાસ પછી કેટલાક વખત સુધી જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે માટે બીજા કે ત્રીજા પહોરમાંજ સહવાસ કરવો લાભદાયક છે. ચોથા પહોરમાં પણ સહવાસ કરવો હાનીકારક છે.

માટે દરેક માણુસને જરૂરનું છે કે, રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે કદિ પણ સંગ ન કરવો, તેમજ પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા, ચૌદશ, રવિવાર, શનિવાર, મૂલ, મઘા, જયેષ્ટા, અશ્લેષા, કૃતિકા, અશ્વિની, આદ્રા આદિ નક્ષત્રો તથા નીચે લખેલી બાબતોનો ત્યાગ કરવો.

અથ વર્જિત સ્ત્રી લક્ષણ.

દોહા—મલિન અકામ રજસ્વલા, અપ્રિય વૃદ્ધા હોય;
વર્ણ વૃદ્ધ જો નારી હૈ, બ્યાધી પણ્ડિત જોય.
હીનાંગી ઔર ગર્ભણી બૈરી નાર સુજાણ,
હોવત યોની રોગ જિસ નારી ત્યાગન માન.
ગુરૂ પત્ની સન્યાસની અપને ગોત્રકી નાર;
ઇતની નાર જો ત્યાગીયે અવગુણ બહુત બિચાર.

અથ વર્જિત સમય.

સન્ધિ કાલ ઔર શ્રાદ્ધ દિન, પુન સંક્રાંત વિચાર;
અભ્ર સૂર્ય પ્રકાશમેં, નહિં સેવે નર નાર.
આયુ વૃદ્ધ તિસ હોત હૈ, દીયો ગ્રન્થ બતાઇ;
સો અપને મન માનિયો, દેવો નાઇ ભુલાઇ.
ક્ષુધિત અબર ક્ષોભિત જુ હૈ, તૃષિ જલ નિર્મલ માન;
સો સેવત જબ નાર કો, સ્થિત શુક્ર કી હાન.
અવર જો દિન મધ્યાન્હમેં, મૈથુન કા કરે યોગ;
બામ કુપ્ત તિસ હોત હૈ, અવર પલીહા રોગ,
હોવત મૂર્છા તાસુ કો, મૃત્યુ કરે સંચાર;
કેવલ એૈસા જાન કે, મૈથુન કરે વિચાર.
અર્દ્ધ રાત્રિ અરૂ પ્રાત મેં મૈથુન કરહૈ જોય;

કૂપ્ત હોત તિસ દોષ હી, બાત પિત્ત સમ દોય.
તિર્યંગ યોની કહો, અવર અજૌની જાન;
દુષ્ટ યોનિ તમ જાનિયો, મૈથુન તિન્હે ન માન.
મૂઢ ભાવ નર જો કરે, રૂજ ઉપદંશ પ્રગટાત;
સુવ શુક્ર ક્ષય હોત હૈ, કોપ કરંતા તિસ બાત.
અપને નર હિત જાન કૈ મૈથુન કરે બિચાર;
જો વિલાય મેં નિષ હૈ, ત્યાગ દેયો મતસાર.

સ્ત્રી અવસ્થા ભેદ.

દોહા—બાલા એક કો કહતિ હૈ; દુસરિ તરૂણી જાન;
પ્રૌઢા તીસરિ જાનિયે, વૃદ્ધા ચૌથી માન.
બાલા ષોડષ વર્ષકી, તરૂણી ત્રિંશિત હોય;
પ્રૌઢ વર્ષ પચાસ કી, ઉર્દ્ધ જુ વૃદ્ધા સોય.
કામકલા મેં ત્યાગીયે, વૃદ્ધા નારી જોય;
સુખ નહિં ઉપજૈ તાસુતેં, પ્રાણુ હરતિ હૈ સોય.
ચૌ૦—નવીન સુરત મેં બાલા જોઇ, અંધકાર મેં હર્ષે સોઇ;
મહા પ્રકાશ મેં તરૂણી નાર, હરષત મનહીં તાસ બિચાર.
અંધકાર પ્રકાશ મેં જાન, પ્રૌઢ હર્ષ કરે જો મહાન;

સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવાની યુક્તિ.

અંધકાર પ્રકાશ કે માંહી, વૃદ્ધા કામન હર્ષિત તાહીં;
પુષ્પ માલ ઔર પાન સુપારી, ઇન કર હર્ષિલ બાલા નારી.
પહિરે ભૂષણુ અતિ બહુ જબહી, તરૂણીકા મન હર્ષિત તબહી;
મુખ તે બાતેં બહુત સુનાવૈ; વૃદ્ધા કે મન હર્ષ બઢાવૈ.

દોહા—બાલા બલ બાઢૈ સદા, તરૂણી શક્તિ ઘટાય,
પ્રૌઢા વૃદ્ધ સુ કરત હૈ, સેવિય તિય મન લાય.

ઋતુ ચર્ય્યામાં પણ કહ્યું છે કેઃ—

ગ્રીષ્મ શરદ ઋતુ મેં લહૈ બાલા સંગ રત નિત;
શીત સમયે તરૂણી યથા, બર્ષા પ્રૌઢા હિત.

વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવાથી તરૂણતા મેળવે છે. તેવીજ રીતે તરૂણ પુરૂષનું આયુષ્ય ઘટવું, વધવું, મંદ, તેજસ્વી, તરૂણ, સુંદર, બળવાન, નિર્બળ, સ્થીર પુષ્ટ થવાનો હેતુ કેવલ સ્ત્રી સહવાસજ છે.

આયુર્વેદીય શિખામણ—સ્ત્રીઓ સાથે વ્યવહારમાં વૈદકશાસ્ત્ર પણ શિખામણ આપે છે કેઃ—

सेवते कामतः कामम् बलाद्वाजी कृतान्हिमे ।
प्रकामान्तुनिषेवेत मैथुनम् शिषिरागमे ॥
त्र्यहाद्वसग्त शरदोः पक्षाद वृष्टि निदाघयोः ।
सरवेषु वृतुषुघमेतु पक्षात्पक्षाद वृजेद्बुधः ॥
शीतेरात्रौ हिवा ग्रीष्मे वसन्तेतु दिवानिशि । (भावः)
वर्षा मुंवारिदे ध्याने शरत्सु सरिसिस्मरः ॥

દુહા.—કરૈ કાલ હેમન્ત મેં, તિય સંગ રૂચિ અધિકાય;
બલ બાજી કરણુદિ ભખ, લેવે રત સુખદાય.
શિશિર કાલ મેં સુરત કર, જવ ઇચ્છા પ્રગટાય;
બિરહ દુઃખ નાશૈ સકલ, તન મન સુખ મિલ જાય;

ઋતુ વિહારનો સમય.

શરદ ઔર વસન્ત મેં, ત્રિય દિન તિય સુખ લેય;
નિત પ્રતિ રત મત જો, લહૈ સુન્દરતા સુખ દેય.
ગ્રીષ્મ વર્ષા મેં સુહૃદ એક પશ્ચાત;
સેવ સુન્દરી સુખ બઢે, પ્રેમ ન હૃદય સમાત.

સુશ્રુત સંહિતામાં પણ શ્રી ધન્વન્તરીજીએ કહ્યું છે કે વસંત ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે સ્ત્રીનો સંગ કરવો. પણ ગ્રીષ્મમાં ૧૫ દિવસ પછીજ સહવાસ કરવો યોગ્ય છે. એને માટે વખત પણ બતાવેલો છે:—

સરદી મેં નિસ ગમન કરૈ, સુખવાલા તરૂણી જાનોં;
ગરમી અવા બસંત ઋતુમેં રાત્રિ દિવસ સનાનોં.
વર્ષા ઋતુમેં બાદલ ગરજે, બરસે રિમ ઝિમ પાની;
તા સમય વાલ સુમુકાઠ લગરત, સુખ લહ મનમાની.
શરદ કાલ ઇચ્છા પ્રગટે જબ, કરૌ સમાગમ જાની,
પ્રેમ પ્રતિ રસરંગ ઉમંગ લહિ, સદા સુખી સહુ પ્રાની.

સહવાસ યોગ્ય પુરૂષ.

स्नात श्चन्दन लिप्तंग सुगन्ध सुमनोऽन्वित ।
युक्त बृष्य: सुबसन: सुवेष: समलङ्कृत: ॥

ताम्बूलः वदनः पल्य मनुरक्तोऽधिकरमरः ।
पुत्रार्थी पुरुषो नारो मुपेया च्छयने शुभे ॥

છપય—ચન્દન ચર્ચિત અંગ સુગન્ધિત અતર સુવાસહિ,
સુન્દર બસ્ત્ર સુવેષ કેશ આભૂષણ સાજહિ;
રચત અતર તામ્બૂલ દ્રવ્ય કાંજીપથ ભક્ષહિ,
પ્રિયા પ્રીત અનુરાગ જાગ કામન કર પક્ષહિ;
સુરત રહસ કો ચાબ ચિત નિત પ્રતિ સો પ્રમદા લહત,
મોહન ઐસે પુરૂષકો કામશાસ્ત્ર યોગી કહત.

સહવાસ યોગ્ય સ્ત્રી.

भर्याम् रूप गुणो पेताम् तुल्य शीला कुलो भवाम् ।
अति कामीऽभि कामानतु हृष्टो हृष्टामलंकृताम ॥
सेवेत प्रमदाम् युक्तया वाजीकरण वृहितः । (भाव)

છપય—બાલારૂપ કિશોર બયસ શ્રૃંગાર સુસજ્જિત;
મૃગપદ પરસ સુપાન માન આભુષણ રઞ્જિત.
કામકલા પ્રવિન સુહત રસ રહસ દિખાવહિ;
વશી લશી મૃદુ હાસ્ય હરષ ચિત ચાહ બતાવહિ.
શીલરૂપ કુલસત પ્રિયા પ્રીત મીત ચિત ચાહ;
અસ તિય પ્રિય હિય અંક લહિ કરહું પ્રેમ નિર્વાહ.

સુખવાસ સ્થાન સ્વરૂપ.

અતિ બિચિત્ર ચિત્રત મહા છબિ સુગંધ સો પૂર;
કોમલ અતિ ઉજ્જલ મહા ભીતર સવસોં દૂર.

માત પિતા ગુરૂ જન સમીપ નહિ હોવે અરૂ કોઇ;
ગાન વાદ્ય સુખકારી શ્રવનન હર્ષ સુને નહીં સોઇ.
પ્રિયતમ અરૂ પ્રિયતમા મન્દ્ર મેં અપને દોઉ રાજે;
મોહન દમ્પતિ મિલહિં પરસપર મૃદુ ધુનિ કંકણ બાજે.

સહવાસ તિથિ જ્ઞાન.

દોહા—ચતુર્થી દ્વિતિયા પ્રતિપદા તિથી પંચમી જોય;
સેવન કરે નર પદ્મિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય.
ષષ્ઠિ અષ્ટમી દ્વાદશી દશમી એક પહચાન,
ઇન મેં સેવે ચિત્રણી પ્રીતિ અધિક સમાન.
તૃતિયા સપ્તમી જાનિયો અવર ચતુર્દશી જોય,
ઈન તિથિ મો કરે શંખની પ્રેમ અધિક સુખ હોય;
નવમી અવર ચતુર્દશી અમાવસ્યા પૂર્ણમા જોય;
ઇન મો ભોગે હસ્તિની અધિક પ્રીતિ તિસ હોય,

સહવાસ માટે અયોગ્ય સ્થાન.

દરેક માણસને જરૂરનું છે કે નીચે લખેલાં સ્થાનોપર કદી પણ સહવાસનો પ્રસંગ આવવા દેવો નહિ.

અગ્નિ દગ્ધ ગૃહ ભુમિ મસાન, મન્દિર તીર નદીકો જાન;
પશુશાલા પશુબન્ધન ગેહ, પર ઘર કામન તરબર નેહ;
ગુરૂ ગૃહ બુદ્ધ ભવન નિજ પાસ, એતે થાન ન કર સહવાસ.

સહવાસ માટે અયોગ્ય પુરૂષ.

બહુ ભોજન ઔર ક્ષુધિત અંગ મેં જાકે હો પીરા,
તૃપિત વૃદ્ધ વય બાલ રોગયુત બીરજ હીન અધીરા;

ભૂખા નર સહવાસ કરે તો વીર્ય રોગ દરસાવે,
રોગી સેવે નાર મૂર્છા પિક્ષહી મૃત્યુ કો પાવે.
તિર્ય્ય દુષ્ટ અપાનિ કર્મ કર જો નર સુકૃત ઉડાવે,
બાત વ્યાધિ ઉપદંશ શુક્ર ક્ષય રોગ ઘનેરે પાવે;
મલ અરૂ મૂત્ર બેગ અથવા બને જીતેન્દ્રી,
ઠાડે રત રૂચી અશમરી રોગહીન હો ઇન્દ્રી.

પ્રાચીન કામશાસ્ત્રાચાર્યોએ સહવાસમાં રતિને મુખ્ય માની છે અને તે ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ ઉચ્ચ. ૨ સમ. ૩ નીચ.

૧—પુરૂષ સબલ નારિ નિર્બલ આનંદ ઉમંગ બઢન્ત;
દંપતિસુખ લહિ પરસ્પર પૂરણ સુખ એકાન્ત.
૨—દમ્પતિ બલ મેં સમ રહત, ગહજન એકાએક;
પ્રિતી બઢત નહિં લગત સંગ બિલગ રહત રખ ટેક.
૩—નારી સબલ બલહીન નર, નિપટ રારકી રીત,
એકહુ ક્ષણ રાખે નહીં, દમ્પતિ પ્રેમ પ્રતીત.

શય્યા વિધાન.

પ્રાચીન કર્માચાર્યોએ જે પ્રકારની રતિને ત્રણ પ્રકારની લખી છે તેવીજ રીતે શય્યા પણ પૃથક પૃથક સ્ત્રિયોને માટે નિર્માણ કરી છે.

પદ્મનીની શય્યા.

ચન્દન ચાચત મહક સુગન્ધી, પુષ્પ સજી અતિ હોવે;
તાપર પૌઢે પદ્મની નારી, સુખ દે સુખ સોં સોવે.

ચિત્રનીની શય્યા.

રૂઇ સુગન્ધિત ભરે પુષ્પ સોં કોમલ તાહિ બનાવે;
જાપર પૌઢે ચિત્રની નારી હિત ચિત સોં સુખ પાવે.

શંખનીના શય્યા.

૩૪ વરય સોં શય્યા નીકી બડી મુલાયમ હોવે;
શંખિનિ પ્રૌઢે નિસંખિની અતિ જો સુખ સોં સોવે.

હસ્તિનીની શય્યા.

ભૂમિ ભૂપકર પરૈ ચૂમ કે અધરન જાહિ સુહાવૈ;
નારિ હસ્તની મદમાતી સુખ સોય ભૂમિ પૈ પાવૈ.

યોગ સ્ત્રી પુરૂષનું સમ્મિલન.

પ્રાચીન ઋષી મુનિઓએ જે યુક્તિઓ યોજી છે તેને ભલે આજકાલના જનો ન માને, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો એ મનુષ્યોને માટે ઘણીજ લાભદાયક છે, દ્રષ્ટાંત તરીકેઃ—લગ્ન થતાં પહેલાં પ્રથમ વર કન્યાનું યોગ્ય જોડું મેળવવાનો પ્રાચીન કાળમાં પૂર્ણ પ્રચાર હતો. જો કે આખા હિંદુસ્તાનમાં હજી પણ સ્ત્રી પુરૂષનું બલાબલ જોવામાં નથી આવતુ, છતાં પણ જ્યોતિષ મત પ્રમાણે યોગ, ગણ, વર્ગ વગેરે જોવામાં આવે છે. દરેક માણસને જરૂરનું છે કે, લગ્ન કરતા પહેલાં સ્ત્રીની જાતિ (પદ્મીની વગેરે) યોગ, ગણ, વર્ગ, વગેરે જરૂર જોઇ લેવા જોઇએ. કારણ કે, યોગ જોડી ન મળવાથી સ્ત્રી પુરૂષમાં પરસ્પર વિરોધ રહે છે અને તેમનાથી ઉત્પન્ન થતાં સંતાન નિર્બળ લુલાં, લંગડાં, કાણાં, બહેરાં, મૂગાં, નિર્ધન, કામી વગેરે પેદા થાય છે. માટે એ સર્વ જાણવાની જરૂર છે અને તેથી તે અત્રે જણાવવામાં આવે છેઃ-

વર્ગ આઠ પ્રકારના છે. નામનો પહેલો જે અક્ષર જે વર્ગમાં હોય છે તેજ તેનો વર્ગ જાણવો.

૧ ગરૂડ વર્ગ—અ, આ, ઇ, ઉ, એ.

૨ બીલાડા વર્ગ—ક. ખ. ગ. ઘ. ઙ

૩ સિંહ વર્ગ—ચ. છ. જ. ઝ. ઞ.

૪ શ્વાન વર્ગ—ટ. ઠ. ડ. ઢ. ણ.

૫ સર્પ વર્ગ—ત. થ. દ. ધ. ન.

૬ શશલા વર્ગ—પ. ફ. બ. ભ. મ.

૭ મૃગ વર્ગ—ય, ર. લ. વ.

૮ મેઢા વર્ગ—શ. ષ. સ. હ.

પોતાના વર્ગથી પાંચમા વર્ગથી શત્રુતા ચોથાથી મિત્રતા, અને ત્રીજાથી ઉદાસીનતા રહે છે.

ગણ ભેદ.

ગણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. જે નક્ષત્રમાં જન્મ થાય તે ઉપરથી તે નીચે પ્રમાણે જાણવા:—

૧ દેવતાગણ—અશ્વિની, મૃગ, રેવતી, હસ્ત, પુષ્પ, પુનરવસુ, અનુરાધા, શ્રવણ, સ્વાતિ.

૨ મનુષ્યગણ—પૂર્વા; ઉત્તરા, આર્દ્રા, રોહિણી, ભરણી.

૩ રાક્ષસ ગણ—કૃતિકા, મઘા, અશ્લેષા, વિશાખા, શતભિષા, ચિત્રા, જેષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, મૂળ.

જો સ્ત્રી અને પુરૂષનો એકજ ગણ હોય તો તેમની વચ્ચે અધિક પ્રીત રહે છે. દેવગણ તથા મનુષ્યગણ વચ્ચે મધ્યમ પ્રીતિ રહે છે, અને મનુષ્ય તથા રાક્ષસગણ હોય તો મૃત્યુ થાય તથા દેવ અને રાક્ષસ ગણમાં વેર રહે છે.

વર્ણ ભેદ.

મીન, વૃશ્ચિક, અને કર્ક રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો બ્રાહ્મવર્ણ; મેષ, સિંહ, ધન રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો ક્ષત્રિયવર્ણ; કન્યા, વૃષભ મકર રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો વૈશ્યવર્ણ, અને મિથુન, તુલા, કુંભ રાશીમાં જન્મ હોય તો તેનો શુદ્રવર્ણ જાણવો.

જો સ્ત્રી ઉત્તમ વર્ણની હોય અને પુરૂષ નીચવર્ણ યાને સ્ત્રી બ્રાહ્મણ વર્ણની હોય અને પુરૂષ શુદ્ર વર્ણનો હોય તો તે સ્ત્રી વિધવા થાય. માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને શુદ્રમાં શુદ્ર મેળવવાં જોઇએ.

ભાગ ભેદ.

રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશર નક્ષત્રમાં જન્મ હોય તો તે ઉત્તમ ભાગ કહેવાય.

આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, અશ્લેખા, મઘા, પૂર્વા ફાલગુની, ઉત્તરા ફાલગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખા, અનુરાધા, એ નક્ષત્રોમાં જન્મ હોય તો તે મધ્યમ ભાગ કહેવાય.

જેષ્ઠા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદમાં જન્મ હોય તો તે પરગામી હોય.

સ્ત્રી પુરૂષ બંને પરમ ભાગી હોય તો પરસ્પર વધારે પ્રીતિ રહે. અને જો પુર્વ ભાગી પતિ અને મધ્યમભાગી સ્ત્રી હોય તો પતિ શ્રેષ્ટ છે. અને જો સ્ત્રી મધ્યમભાગી હોય અને પુરૂષ પરભાગી હોય તો સ્ત્રી શ્રેષ્ટ છે.

શિવોક્ત ચક્ર.

૧ શિશક પુરૂષ અને પદ્મિની સ્ત્રીના સંયોગથી પરસ્પર પ્રીતિ અધિક રહે અને સંતાન સુંદર, બુદ્ધિમાન, ધનવાન પેદા થાય.

૨ ચિત્રણી સ્ત્રી અને મૃગ પુરૂષના સંયોગથી સંતાન સુંદર, વિદ્યાધારી પેદા થાય.

૩ વૃષભ પુરૂષ અને શંખણી સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર બલવાન અને કન્યા ડાકીની પેદા થાય.

૪ અશ્વ પુરૂષ અને હસ્તની સ્ત્રીના સંયોગથી પુત્ર કન્યા જે પ્રાપ્ત થાય તે કુલટા થાય.

ચક્ર.

સ્ત્રી.	પુરૂષ.	કન્યા ઉત્પન્ન થાયતો.	પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો.
પદ્મિની.	મૃગ.	સૌભાગ્યવતી.	યોધ્ધો—પરાક્રમી.
,,	વૃષભ.	કુલટા, પતિઘાતીની.	વ્યભિચારી.
,,	અશ્વ.	ધર્મવતી.	મૂત્રકચ્છ રોગી.
ચિત્રની.	શિશક.	પતિને દુ:ખ રહે.	કમ ઉમરનો—શીલવાન.
,,	વૃષભ.	પતિની અહિતેચ્છુ.	અલ્પાયુ.
,,	અશ્વ.	સુંદર—અંગહીન નહિ.	જન્મતાંજ મરી જાય.
શંખણી.	શિશક.	ક્રોધવતી—દીર્ઘાયુ.	વિદ્યમાન—સુશીલ.
,,	મૃગ	બુદ્ધિમાન,—સુંદર.	વિદ્યમાન—ધર્માત્મા.
,,	અશ્વ.	પતિની અહિતેચ્છુ.	આંધળો—ઓછી ઉમરનો.
હસ્તની.	શિશક.	સુંદર—અલ્પાયુ.	રોગગ્રસ્ત.
,,	મૃગ.	વેશ્યા.	નઠારાં કર્મ કરનાર.
,,	વૃષભ.	પરપતિગમની—કુલટા.	વ્યભિચારી—યોધ્ધો.

સહવાસ વિધિ.

સ્ત્રી પુરૂષને સંતાનોત્પન્ન પ્રયોગમાં વધારે વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવું જરૂરનું છે. સંતાન થવાં ન થવાં, અથવા કદરૂપાં, કાણાં, આંધળાં, દુર્ગુણી થવાનું મૂળ કારણ સહવાસ સમય અને યોગ્યાયોગ્ય પાત્ર ન જોવાનુંજ છે. વખતનો વિચાર નહિ કરવાથી અને આંધળાની પેઠે કામાંધ બની સહવાસ કરવાથી પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે તથા જન્મભર દુઃખી થવું પડે છે. માટે રસિકોને અમારી પ્રાર્થના છે કે, એ સંબંધમાં અમે આગળ લખીશું તે પર ખાસ ધ્યાન આપશે. હવે પુત્રેષ્ઠિ કર્મ લખીએ છીએઃ—

પુત્રેષ્ઠી કર્મ.

પ્રથમ કોઇ ચતુર વૈદ્ય પાસે પોતાની ચિકિત્સા કરાવવી. પછી કોઈ કર્મ કાંડી અને વિદ્વાન પંડિત પાસે પુત્રેષ્ઠી યજ્ઞ કરાવવો અને સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેએ એક મહીના સુધી બ્રહ્મચારી રહેવું. તથા શુભ તિથી, નક્ષત્ર, વાર, વિગેરેનો વિચાર કરી પુરૂષે શરીરે ઘીનું મર્દન કરવું અને દુધ સાથે ચોખા વગેરે હલકા પદાર્થોનું ભોજન કરવું તથા સ્ત્રીએ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું, અને અડદની દાળના બનાવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવું. અને જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો રજસ્વલા થયાના દિવસથી ૪–૬–૮–૧૦–૧૨–૧૪–૧૬ મે દિવસે તથા પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો ૫–૭–૯–૧૧–૧૩–૧૫ મે દિવસે સ્ત્રી પુરૂષે સહવાસમાં આવવું. સહવાસ વખતે સ્વર પણ ધ્યાનમાં રાખવો; કેમકે પ્રાચિન ઋષિઓનો મત છે કે, પુરૂષનો જમણો અને સ્ત્રીનો ડાબો સુર સહવાસ સમયે હોય અને ગર્ભ રહે તો પુત્ર, અને પુરૂષ-

નો ડાબો અને સ્ત્રીનો પણ ડાબો સ્વર ચાલતો હોય તે વખતના સહવાસના ગર્ભથી પુત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યારે સ્ત્રી પુરૂષ બંનેનું ચિત્ત ગમનોત્વમુખ થાય ત્યારે અનુકુલ દ્રવ્યોથી ચર્ચિત કોમલ તકીઆ અને ગાદીના બીછાનાથી યુક્ત શય્યા તૈયાર કરી કરાવી મનને પ્રસન્ન કરનાર હિતકર ભોજન કરી શૈયાપર પુરૂષે પોતાનો જમણો પગ અને સ્ત્રીએ પોતાનો ડાબો પગ નીચેનો મંત્ર બોલતાં મૂકી શય્યાપર ચઢવું.

अहरसि विहरासि वाधुरासि वाधुरासि सर्वतः प्रातिष्ठासि धातात्वाद ।
धातुविधातात्वाद धातु ब्रह्मचर्य सामवेदिति बृह्माब्रहस्पाति ॥

ત્રણ અવસ્થાઓ યોગ્ય સાધનજ જોઇએ, અને બે અવસ્થામાં યોગ ઠીક છે.

યોગનાં ૮૪ આસનનાં નામ.

૧ સિદ્ધાસન, ૨ પદ્માસન, ૩ દ્રઢાસન, ૪ વીરાસન, ૫ પવન-મુકતાસન, ૬ વામપાદપવનમુકતાસન, ૭ દક્ષિણપાદ પવન મુકતાસન, ૮ ધીરાસન, ૯ દક્ષિણપાદ ધીરાસન, ૧૦ શ્વાસ ગમનાસન, ૧૧ દક્ષણ શ્વાસ ગમનાસન, ૧૨ પશ્ચમતાનાસન, ૧૩ વાતાયનાસન, ૧૪ મયુરાસન, ૧૫ મદ્રાસ્યેત્સન, ૧૬ અર્ધ પદ્માસન, ૧૭ કુકકુટઆસન ૧૮ ગોરખાસન, ૧૯ ઉર્દ્ધ પદ્માસન, ૨૦ અર્દ્ધ પાદાસન, ૨૧ પુરણ-પાદાસન, ૨૨ દક્ષિણાસન, ૨૩ શંખાસન, ૨૪ અર્ધ્વાસન, ૨૫ વા-મ પાદાસન, ૨૬ દક્ષણ પાદાસન, ૨૭ ધનુપાસન, ૨૮ વામ પાદ-શિરાસન, ૨૯ દક્ષણ પાદાસન, ૩૦ દ્વિપાદ શિરાસન, ૩૧ સ્થિરા-સન, ૩૨, વૃક્ષાસન, ૩૩ અર્ધ વૃક્ષાસન, ૩૪ ચક્રાસન, ૩૫ તાંડાસન,

૩૬ વામ ચતુર્થા શાપાદાસન, ૩૭ દક્ષણુ ચતુર્થા શાપાદાસન ૩૮ ઉર્દ્ધ ધનુષાસન, ૩૯ વામ સિદ્ધાસન, ૪૦ દક્ષણુ સિદ્ધાસન, ૪૧ સ્વસ્તિકાસન, ૪૨ સ્થિત વિવેકાસન, ૪૩ ઊસ્થિત વિવેકાસન, ૪૪ બામ તર્કાસન, ૪૫ દક્ષણુ તર્કાસન ૪૬ પુર્વ તર્કાસન, ૪૭ વિશ્વાસાસન, ૪૮ અર્ધ કુર્માસન, ૪૯ ગરૂડાસન, ૫૦ સિંહાસન, ૫૧ વામ ત્રિકુણાસન, ૫૨ પુરણુ ત્રકાનાસન, ૫૩ દક્ષણુ ત્રકોનાસન, ૫૪ પ્રાર્થનાસન, ૫૫ વામ પાદ ત્રિકોનાસન, ૫૬ દક્ષણુ પાદ ત્રિકોનાસન ૫૭ પુર્ણુ પાદાસન, ૫૮ વામ મુકતાસન, ૫૯ દક્ષણુ ત્રિકોણુ પાદાસન, ૬૦ વામ હસ્ત ભયંકરાસન, ૬૧ દક્ષણુ હસ્ત ભયંકરાસન, ૬૨ વામ અર્ધ પદ્માસન, ૬૩ દક્ષણુ અર્ધ પદ્માસન, ૬૪ અંગુષ્ટાસન, ૬૫ વામ અંગુષ્ટાસન, ૬૬ દક્ષણુ અંગુષ્ટાસન, ૬૭ જેષ્ટિકાસન, ૬૮ વામ અર્દ્ધ પાદાસન, ૬૯ દક્ષણુ અર્ધ પાદાસન, ૭૦ વામ હસ્ત ભુજાસન, ૭૧ દક્ષણુ હસ્ત ભુજાસન, ૭૩ વામ વર્કાસન ૭૪ દક્ષણુ વર્કાસન, ૭૫ વામ જાન્હવાસન, ૭૬ દક્ષણુ જાન્હવાસન, ૭૭ વામ શાખાસન, ૭૮ દક્ષણુ શંખાસન, ૭૯ ત્રિસ્થભાસન, ૮૦ વામ પાદ અપાન ગમનાસન, ૮૧ દક્ષિણુ પાદ અપાન ગમનાસન, ૮૨ ગોમુખાસન, ૮૩ કુર્માસન, ૮૪ ઉતાન કુર્માસન,

એ શિવાય પણુ કામશાસ્ત્રાચાર્યોએ પોતાના બીજા નામો બનાવી લીધાં જેવાં કે ફુલાસન, ગિલમાસન, ભુમાસનઃ—

ફુલાસન—સરસ સુગધિત ફૂલ સો સેજ કરાવે ત્યાર;
ફૂલાસન તાંસો કહત કામી કરત બિચાર.

ગિલમાસન—સ્વેત મુલાયમ રૂઇ ધુનિ લે ભીને વસ્ત્ર ભરાવે;
દીપત પૌઢે લહૈં સુખ સુખ સોં રેન ગમાવૈં.

ભૂમાસન–રૂઇ અથવા ફુલ લે ભુમી પૈ બિછવાય;
તાપર પૌઢે દંપતી રસ બસ સુખ અતિ પાય.

ગર્ભ રહેવાનાં તાત્કાલિક લક્ષણ.

નેત્ર મીંચાય, ગ્લાની, તરસ, આખા શરીરે થાક લાગે, સ્ત્રીનું અંગ ફરકવા લાગે, અને જીવ કચવાવા લાગે તો ગર્ભ રહ્યો છે એમ જાણવું.

ગર્ભવતી સ્ત્રીનું પીછાન.

મુખપર કાળાશ, બંને સ્તનોમાં દૂધ આવવું, રોમાંચ થાય, શરીરમાં આળસ અને થાક રહે, વગર કારણે વમન થાય, સુગંધ પણ ખરાબ લાગે, મોંમાં થુંક વધારે આવે, માથુ દુઃખે, જીવ મુંઝાય, માટી રાખોડી, વગેરે પદાર્થ ખાવાનું મન થાય.

ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તેની પરીક્ષા.

જે ગર્ભવાળી સ્ત્રીને પ્રથમ જમણા સ્તનમાંથી દુધ આવે, તથા તે દુધને કાચપર નાખી તડકામાં જૂએ તો પારા કે મોતીના જેવું દેખાય, અને જમણો સ્તન પણ કંઇક મોટો તથા રંગ પણ કંઇક સુરખીવાળો કોમળ લાગે, મોંની કાંતિ અને રંગ સુંદર લાગે, સ્ત્રીનું મન હમેશાં પુરૂષવાચક પદાર્થોની ઇચ્છા કરે, વળી પુત્ર પેટમાં જમણી બાજુએ હોય છે, અને પુત્રી ડાબી બાજુએ હોય છે, અને તે તરફજ ફરકે છે. સ્ત્રી નિર્બળ અને દુબળી થાય, તથા ઉભી થતાં પ્રથમ જમણો હાથ ઉંચો કરે તથા સુતી વખતે પ્રથમ જમણો પગ લાંબો કરે છે. પુત્ર પેટમાં હોય છે તો ૩ માસ સુધી અભાવ રહે છે. અને પુત્રી પેટમાં હોય છે તો ચાર માસ સુધી અભાવ રહે છે. એથી વિરૂદ્ધ લક્ષણ હોય તો ગર્ભમાં પુત્રી છે એમ જાણવું.

ગર્ભમાં નપુંશક તથા બે બાળક હોવાનાં ચિન્હ.

બંને પસવાડાં ઉંચાં હોય, તથા પેટ આગળ નીકળેલું હોય, તથા પૂર્વોક્ત બંનેનાં લક્ષણ મળતાં હોય તો ગર્ભમાં નપુંશક છે એમ જાણવું. વળી જે સ્ત્રીના ઉદરની વચમાં નીચાણ અને ગોળની પેઠે ઉદર બંને તરફથી ઉભરાયેલું હોય તો તેના ગર્ભમાં બે બાળક છે એમ જાણવું.

ગર્ભવતી સ્ત્રીનું કર્તવ્ય.

સ્ત્રીની ફરજ છે કે, માસિક ધર્મથી નિવૃત્ત થતાં જ્યારથી ગર્ભ રહે ત્યારથી તે પસવ થતા સુધી પ્રસન્ન ચિત્તથી તથા પવિત્રતાથી રહેવું તથા પરમાત્માનું ધ્યાન તથા દેવ પૂજન ભજનમાં વગેરેમાં ચિત્ત રાખવું, ભારે વજન ઉઠાવવું, અતિ પરિશ્રમ, પુરૂષ સહવાસ, અને ઘણા તિક્ષ્ણ તથા ઘણા ગરમ પદાર્થોનું સેવન, દિવસે, સુવું, રાત્રે જાગવું, ઘણો શોક કરવો, ઘોડા પર બેસવું, જોરથી ઉધરસ ખાવી, ઉંચેથી કુદવું, તથા શરીરને વધારે મરડીને બેસવું, ફસ વગેરે ખોલાવી લોહી વહેવરાવવું, તથા સ્મશાન, ઉજ્જડ મકાન, વધારે ઉંચાઇપર ચઢવું કે જેનાથી વધારે પરિશ્રમ પડે કે ભય ઉત્પન્ન થાય એવાં સર્વ કામોનો ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ ત્યાગ કરવો.

મનની ઇચ્છા પ્રમાણે સંતાન પેદા કરવાનો ઉપાય.

આજકાલના વખતમાં સંતાનો મૂર્ખ, અલ્પાયુષી, નિર્બળ, રોગગ્રસ્ત આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ માત્ર આપણાં શાસ્ત્રોને ન જોવાં તથા તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ન ચાલવાનુંજ કારણ છે. પ્રિય રસિક યુવાન મનુષ્યો ! તમે તમારાં પોતાનાં શાસ્ત્રાનુસાર ચાલો, અને તેના પર લક્ષ આપો તથા તમારા ભાઇ ભાંડુ, મિત્ર સંબંધી-

એને શિખામણ આપો કે જૂની મર્યાદાની માફક ચાલે કે જેથી કરીને વિઘ્નતા સંતાનોમાં થાય છે તે દૂર થાય.

પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં એવી ઇચ્છા હોય છે કે, મારાં સંતાન અતિ સુંદર, બુદ્ધિમાન, બળવાન, આદિ પેદા થાય, પરંતુ ઘણાખરા મનુષ્યોનું એવું કહેવું છે કે, એ સર્વ વાતો દૈવયોગેજ બને છે. એમના એ કહેવામાં કંઇ શંકા નથી, પરંતુ એ કહેવું તો જે લોકો જુના માર્ગ પર ચાલતા હતા અને સ્ત્રી સહવાસને માત્ર સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ સમજતા હતા તેમને માટે યોગ્ય છે, પરંતુ આજકાલના લોકો તેને લહેજજત-મોજમઝાહ સમજીને સ્ત્રી સહવાસ કરે છે, અને પોતાની જીંદગીને ખરાબ કરે છે, તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પછી હાથ ઘસતા બેસે છે, અને તેમની અસર સંતાન પર પડે છે તેવાને માટે એ કહેવું યોગ્ય નથી.

એ વાત જાણીતી છે કે, જો પુરૂષનું વીર્ય બળવાન હશે તો પુત્ર અને જો સ્ત્રીનું બળવાન હશે તો પુત્રી થશે, અને જો બંનેનું બળ એકસરખું-સમાન હશે તો નપુંશક ઉત્પન્ન થશે. એક યુનાની હકીમ સાહેબનું વચન છે કે, જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું વીર્ય ઉત્તમ અને બળવાન ન હોય ત્યાં સુધી ગર્ભાધાન નહિ થાય, પરંતુ મર્દનું વીર્ય સ્ત્રીનાથી જરૂર બળવાન હોવું જોઇએ.

સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક પુરૂષ—જેનું બળવાન શરીર છે, જેની મોટી છાતી છે, એટલે પહોળી છાતી છે, જેના અંડકોશ પરની રગો ચમકતી હોય છે, જેના પેઢુપર વાળ વધારે હોય છે, જેના વીર્યના ડાઘ કપડાપરથી જતા રહે છે એવા પુરૂષથી સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

સંતાન ઉત્પન્ન કરવા લાયક સ્ત્રી—જેનું શરીર નરમ-સુંવાળું છે, મુખપર સુંદરતા છે, અને જેને આર્તવ વખતસર આવે છે, એટલે ૨૪ કે ૨૫ દિવસ પછી આવે છે, અને તેના ડાઘા કપડા પરથી જતા રહે છે, એવી સ્ત્રીને સંતાન વધારે પેદા થાય છે.

રજસ્વલા સ્ત્રી શુદ્ધ સ્નાન કરી જો સ્વપ્નમાં વીર્યપાત કરે અથવા બે સ્ત્રીઓ મદાંધ થઈ આપસ આપસમાં વીર્યપાત કરે, અને તે વીર્ય ગર્ભાશયમાં જઇ ઠરી જાય તો તેવી સ્ત્રીને દરેક માસે ગર્ભનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ચોથે, ત્રીજે, પાંચમે માસે સર્પ, વીંછી, અથવા પીંડાકાર જેવો ગર્ભ પેદા થાય છે.

દરેક મનુષ્યને જરૂરનું છે કે, પોતાની સુવાની જગાને સાફ રાખવી તથા દેવતાઓની અને સારી સારી છબીઓ આદિથી તેને સુશોભિત કરવી, તથા કપડાં અને બીછાનું વગેરે પણ પવિત્ર રાખવું, તાજી હવા આવે તે માટે બારી જાળી વગેરે અવશ્ય રાખવાં; કારણ કે, એ સર્વ આરોગ્યતાને વધારનારાં છે વળી શરીરપર ખુશબોદાર-સુગંધીત તેલનું મર્દન કરવું અને સૂતી વખતે તાળવાપર તથા પગના તળીયાંપર તેલ ચોળવું, ને ગરમ અથવા તાજા પાણીથી સુતી વખતે હાથ પગ ધોઇ નાખવાથી અત્યંત લાભ થાય છે. અને ઉંઘ પણ સારી આવે છે.

સુશ્રૃત ઋષિએ લખ્યું છે કે, ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મન જે વસ્તુમાં વધારે હોય તેની અસર સંતાનપર અવશ્ય થાય છે. દાખલા તરીકે-જો ગર્ભવતીનું મન રાજાને જોવાનુ અથવા એવાજ બીજાં કર્મ કરવાનું હશે તો સંતાનમાં રાજકુમારના જેવી આદત આવશે. જો સ્ત્રી એ વખતે સારાં સારાં વસ્ત્રાભુષણ વગેરેમાં મન રાખશે તો સંતાન પણ તેનેજ પસંદ કરશે.

એવી રીતે જેવાં સંતાન પેદા કરવાની તમને ઇચ્છા હોય તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રીને આહારવિહાર કરાવવો. દ્રષ્ટાંત તરીકે—જો સંતાનને બુદ્ધિવાન બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને નીતિશાસ્ત્રઆદિ વંચાવવાં અથવા સંભળાવવાં, અને જો મહાત્મા વગેરે બનાવવું હોય તો ગર્ભવતીને યોગનાં પુસ્તકો સંભળાવવાં. અને જો ચિત્રકાર બનાવવાની ઇચ્છા હોય તો ચિત્રકારનું કામ ગર્ભવતીને શિખવવું તથા જો બહાદુર બનાવવું હોય તો બહાદૂરીની વાતો સંભળાવ્યા કરવી, બીજું કારણ કે શરીરનાં અંગ પ્રત્યંગનું ઉત્પન્ન થવું એ સ્વભાવ અને કર્મનેજ અનુસરી હોય છે.

માસિક ધર્મથી નિવૃત થયા પછી સ્ત્રી સ્નાન કરીને જે મનુષ્ય અથવા સ્ત્રીનું કિંવા જેવા ચિત્રાદિનું દર્શન કરે છે—તેને જુએ છે, અને જો તે સમયમાં ગર્ભ રહે છે તો તે સંતાન એવી શીકલ સુરતનું થાય છે; માટે દરેક સ્ત્રીએ માસિક ધર્મના ચોથા દિવસના સ્નાન પછી પોતાના પતિના મુખનુંજ દર્શન કરવું. જો પોતાના પતિની સીકલ સુરત ખરાબ હોય તો કોઇ સુંદર મનુષ્યને અથવા દેવની છબીને કે મૂર્તિને જોવા. યુરોપ અમેરિકાદિના વિદ્વાનો પણ આ વાતને માને છે; અને જેવાં માબાપ હોય છે તેના જેવી સુરત શિકલ તથા આરત સંતાનમાં અવશ્ય દ્રષ્યમાન થાય છે.

વળી ગર્ભણીનું બચ્ચું માતાના રૂધિરમાંથી પોષણ મેળવે છે. માતા જે વસ્તુ ખાય છે પીએ છે તેનાથી રૂધિર બને છે. જ્યારે ખાવા પીવાની વસ્તુઓમાંથી રૂધિર બને છે તો એની અસર રૂધિર પર થાય છે. અને મનની ઇચ્છાની અસર રૂધિરમાં થાય છે તથા રૂધિરની અસર સંતાનપર થાય છે, માટે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઉત્તમ હલકું

ભોજન કરાવવું અને અહાર વિહાર પણ સારાં રહેવાં જોઇએ, એવું કરનારનાં સંતાન સારાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભમાં અંગોનું બનવું.

ગર્ભનું સ્વરૂપ—આકાર પહેલા મહિનામાં કલક (દ્રવરૂપ સાદું) થાય છે, બીજા: મહિનામાં શીત અને ઉષ્ણ તથા વાયુથી પરિપકવ થઈ પિંડાકારના આકારમાં બની જાય છે; પરંતુ એ જો ગોળ હોય તો પુત્ર, મૂઠીયા જેવો આકાર હોય તે પુત્રી, તથા જો રસોળી જેવો હોય છે તો તે નપુંશક બાળક ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજા મહિનામાં હાથ પગ અને પાંચમા મહિનામાં શાખાઓ નીકળે છે. ચોથા મહિનામાં સર્વ અંગના ભાગ ફુટીને પ્રગટ થાય છે. અને એજ માસમાં ચેતનતા પણ પ્રગટ થવા લાગે છે. તેથી બે હ્રદય સ્ત્રીનાં એટલે એક પોતાનું અને બીજું બાળકનું એ વખતે થાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને જેવા અહાર વિહારની ઇચ્છા થાય અને જો તે ગર્ભને હાનીકારક થઇ પડે તેમ ન હોય તો તે તેને અવસ્ય આપવાની તજવીજ કરવી જોઇએ.

૫ મા મહિનામાં મનમાં અધિક ચેતનતા આવી જાય છે અને છઠ્ઠા મહિનામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાતમા માસમાં સંપૂર્ણ અંગ અને સર્વ પ્રત્યંત સ્પષ્ટ રૂપથી સ્પષ્ટ બની જાય છે. ૮ આઠમા મહિનામાં બીજાં અંગોની પણ પુષ્ટિ થઇ જાય છે. પરંતુ ઓજ સ્થીર નથી થતું, અને નવમા મહિનામાં—કેટલીક સ્ત્રીને દશમા મહિનામાં સર્વ અંગ પરિપૂર્ણ થઇ બાળક ઉત્પન્ન થાય છે.

ગર્ભમાં બાળકની પુષ્ટી.

માતાના રસનું વહન કરનારી નાડીમાં ગર્ભસ્થ બાળકનો નાળ

લાગેલો હોય છે. એ માતા જે અહાર કરે છે તેના રસને તથા વીર્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે. એના સારભુત રસથી ગર્ભસ્થ બાલકની બુદ્ધિ બંધાય છે. અને જ્યાં સુધી અંગ પ્રત્યંગ પેદા થતાં નથી ત્યાં સુધી માત્ર પિંડાકારજ હોય છે, તથા ગર્ભની નાભી નાડી જેવી નથી થતી ત્યાં સુધી માતાના શરીરનું સારભુત દ્રવ્ય બાળકનું પોષણ કરે છે.

ગર્ભમાં પ્રથમ કયાં અંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

એને માટે પ્રત્યેક મુની જુદું જુદું કહે છે. જેમ કે કૃતવીર્ય કહે છે કે, પ્રથમ હૃદય બને છે. પરાશર પ્રથમ નાભી કહે છે. માર્કન્ડેય પ્રથમ ચેષ્ટા કહે છે, ગૌતમ પ્રથમ મધરા કહે છે, પરંતુ ધનવંતરી પણ કહે છે કે બાળકનાં સર્વ અંગ પ્રત્યંગ એક સાથેજ પેદા થાય છે. અને તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી. જેવી રીતે કાચી કેરીમાં ગોટલી વગેરે પ્રથમ દેખાતી નથી તેવી રીતે તે અંગ પ્રત્યંગનું હોવા છતાં પણ તે સુક્ષ્મ હોવાને લીધે જણાતાં નથી.

જેવી રીતે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં અંગ પ્રત્યંગ બનવાનું લખ્યું છે તેવીજ રીતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ છે અને તેનું જ્ઞાન હોવું પણ જરૂરનું છે તેથી તેમાંથી પણ કેટલીક હકીકત ટુંકામાં .નીચે લખવામાં આવે છે.

જ્યોતિષ મત પ્રમાણે અંગોનું બનવું.

ગર્ભાધાન રહે ત્યારથી એક માસ સુધીમાં રૂધીર અને શુક્ર મળે છે. અને તેનો સ્વામી શુક્ર છે. બીજે મહિને ઘનરૂધીર શુક્ર જામીને પિંડાકાર બને છે, તેનો સ્વામી મંગલ છે. ત્રીજા મહિનામાં પિંડ પર અંકુર મુખ, હાથ પગ નીકળે છે તેનો સ્વામી બ્રહસ્પતિ છે. ચોથા માસમાં હાડકાં પેદા થાય છે, તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. પાંચમા માસમાં ચર્મ લોથ પેદા થાય છે. તેનો સ્વામી ચંદ્રમા છે.

છઠ્ઠા માસમાં રોમ વાળ પેદા થાય છે તેનો સ્વામી શની છે. સાતમા માસમાં ચેતના હાથ પગનું હાલવું થાય છે તેનો સ્વામી બુદ્ધ—ચંદ્રમા છે. અને દશામા માસમાં જન્મ થાય છે તેનો સ્વામી સૂર્ય છે. હવે એ ગૃહોનો યોગ પીડિત થાય છે તો તે માસમાં એટલે જે માસમાં ગૃહપીડિત થાય છે તે માસમાં ગર્ભપાત થાય છે. એ પ્રમાણે જો નિર્બળ ગૃહ હોય તો પીડા થાય છે અને જો શુભ ગૃહ હોય છે તો ગર્ભને પુષ્ટ બનાવે છે, માટે ચતુર મનુષ્યને જરૂરનું છે કે ગર્ભણીને જે માસમાં પીડા થાય તે માસમાં જે ગૃહો હોય તેનો ઉપાય કરીને ગૃહની શાંતિ કરવી.

બુધ ૯—૫ માં અને સર્વ ગૃહ નિર્બળ હોય તો બાળકનું શીર અથવા હાથ પગ એ ગણા થશે, ચંદ્રમા વૃષમાં હશે અને સર્વ ગૃહ ભસન્દિ કર્ક વ્રશ્ચિક, મીન એના અન્ત્ય નવાંશમાં હોય તો ગર્ભમાં બાળક ગુંગું થશે પરંતુ જો યોગમાં ચંદ્રમા પર શુભ ગૃહની દ્રષ્ટી હશે તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં બાળક બોલતાં શીખશે. શનિ, મંગળ, બુધના રાશિ નવાંશકમાં હોય તો બાલકને ગર્ભમાંથીજ દાંત ઉગેલા આવે છે, પણ જો કર્કનો ચંદ્રમા લગ્નમાં હોય તો વિશેષ આયુષ્ય થતાં દાંત આવશે.

શનિ મંગલ પૂર્ણ જૂએ તો બાળક કદરૂપું થાય, મીન ચંદ્રમા લગ્નમાં શ. મં. ચં. ની દ્રષ્ટિ સહિત હોય તો બાળક લંગડુ થાય. એ પ્રમાણે એ શુભ ગૃહ હોય તો શુભ ફળ થાય છે અને અશુભ હોવાથી અશુભ ફળ થાય છે.

જે પ્રકારે સ્ત્રીઓને પ્રદર, વંઝયારોગ થાય છે, તેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જાણવાની પણ જરૂર છે માટે તેને પણ સંક્ષિપ્તમાં વૈદ્યક શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ નીચે લખવામાં આવે છે.

ગર્ભપાત રોગોત્પતિ.

ઘોડા વગેરેની સ્વારી, ગાડી વગેરેમાં બેસીને તથા પગથી મુસાફરી કરવાથી અને નીચા નમીને તથા દોડીને ચાલવાથી, ઉપવાસથી અજીરણ પર ભોજન કરવાથી, :ઉંચેથી પડવાથી, ભચકાવાથી, દોડવાથી ધક્કો—ઘા લાગવાથી, વિષમ રીતે સુવાથી અથવા વિષમ રીતનું આસન વાળી બેસવાથી દસ્ત, પિશાબ વગેરેને રોકવાથી, તીખી, ઉની, સુકી, લુખી, વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી, તથા દસ્ત વગેરે લાગી જવાથી જેવી રીતે ઝાડ પરથી ફળ તુટી પડે છે તેવી રીતે ગર્ભ પણ પોતાના બંધનમાંથી છુટી જાય છે, અને પછી છુટો થએલો ગર્ભ ગર્ભાશયથી નીકળી યકૃત, પ્લીહા અને આંતરડા દ્વારા ફરતો થઇ જાય છે. અને સમાન વાયુ તેના ઉદરને ક્ષુભિત કરી દે છે. પછી એના ઉદર પેટના સંક્ષોભથી અપાન વાયુ વિરૂદ્ધ ગતિ કરી હુતવાડા તથા ઉદર વગેરેમાં શુલ, આફરો વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરી ગર્ભને પીડીત કરે છે. અને પછી તે છુટો ગર્ભ અયોગ્ય રીતથી આવીને દ્વાર પર રોકાઇ જાય છે, તેનેજ મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

ગર્ભ રહે તે દિવસથી ચાર માસ સુધી ગર્ભ સ્ખલીત થાય તો તેને ગર્ભસ્રાવ કહે છે, અને તે પછી સ્ખલીત થાય તો ગર્ભપાત કહેવાય છે.

મૂઢ ગર્ભ ચાર પ્રકારનો થાય છે, પરંતુ એ કહેવું બરોબર નથી કેમકે જયારે એ વિગુણ અપાન વાયુ કરી પીડીત થયેલો ગર્ભ અનેક પ્રકારથી આપત્ય માર્ગને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે તો જે પ્રકારે એ માર્ગ રોકી દે છે તે પ્રકારે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે છે. તેથી તેને આઠ પ્રકારનો પણ કહે છે.

૧. કીલક મૂઢ ગર્ભ—જે હાથ પગ ઉંચા કરીને મસ્તકથી સ્ત્રીઅંગના મુખને કીલાની પેઠે રોકી લે છે તેને કીલક કહે છે.

૨. પ્રતિખુટ મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ—જે બંન્ને હાથ પગ બહાર કહાડી મધ્યશિરથી સ્ત્રીઅંગના મુખપર આવી અટકી જાય છે તેને પ્રતિખુટ કહે છે.

૩. વીજક મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ—જે બંને ભુજાઓની મધ્યમાં શિર કરીને ગુપ્ત અંગ દ્વારને રોકી લે છે તેને વીજક કહે છે.

૪. પરિઘ મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ—જે આડો તેડો-તીરછો થઇ માર્ગને વજ્રની પેઠે રોકે છે તેને પરિઘ મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

ઉપર લખેલા ચાર પ્રકારના મૂઢ ગર્ભ તો મુનિયોએ કહ્યા છે, પરંતુ બીજા વૈદ્યોએ બીજા ચાર પણ લખ્યા છે. જેવા કે, ૫ બન્ને હાથોથી માર્ગને રોકી લે. ૬ માથુ તથા વાંકો વળી માર્ગને રોકી લે. ૭ પગથી માર્ગને રોકી લે. અને ૮ નીચે મુખ કરીને માર્ગને રોકી લે. એવી રીતે બીજા ચાર પ્રકારના મૂઢ ગર્ભ કહેવાય છે.

સાધ્ય મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભણીને પીડા હોય અને શરીરની ઇંદ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે અને ચેષ્ટા સારી તથા નીચે લખેલા અસાધ્ય લક્ષણથી વિપરીત હોય તો તે સાધ્ય મૂઢ ગર્ભ જાણવો.

અસાધ્ય મૂઢ ગર્ભ લક્ષણ.

જે ગર્ભણીનું મસ્તક, શરીર ઠંડુ હોય, મૂર્છાગત હોય, કુખની નસો નળીઓ અને પેટમાં શુળ વધારે હોય તો તે અસાધ્ય મૂઢ ગર્ભ જાણવો.

મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ.

પેટમાં બાલકનું હાલવું ચાલવું બંધ થવું, ગર્ભવતીના શરીરનો રંગ કાળો, લીલો, પીળો વગેરે થઇ જવો તથા શ્વાસમાંથી મુડદાના જેવી દુર્ગંધ આવવી પેટમાં શૂલ વધારે થવું વગેરે મૃતક ગર્ભનાં લક્ષણ છે.

ગર્ભમાં બાળક મરવાનું કારણ.

પેટમાં વધારે ચોટ લાગવાથી, માતાના ભાઇભાંડુ કે ધનનો નાશ થવાથી તથા વિયોગથી, જખમ લાગવાથી, માનસિક દુઃખ થવાથી અને કોઇ પ્રકારના રોગથી બાળક પેટમાં મરી જાય છે.

અનન્ય ગર્ભ રોગ લક્ષણ.

ઘણા અન્નપાનથી, મિથ્યા આહારવિહારથી, વધારે રાત્રી સુધી જાગરણ કરવાથી, દિવસે સુવા વગેરેથી, સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં રહેનારો વાયુ કોપીત થઇ માર્ગને રોકી દે છે તથા ઉર્ધ્વ ગતિથી કોઠામાં જઇ ગર્ભને પીડિત કરતો ગર્ભાશયનું દ્વાર રોકી લે છે. જેથી ગર્ભનું મુખ બંધ થવાથી શ્વાસ રોકાઇને એ બાળક મરી જાય છે અને મૃતક બાળક ફુલી જઇ ગર્ભણીના પેટમાંનો સર્વ માર્ગ રોકી લે છે તેથી તેનું હૃદય રોકાઇ જાય છે–તેના પર વધારે દબાણ આવે છે, અને સ્ત્રી પણ મરી જાય છે. એને યોન સ્વરણ રોગ કહે છે. અને એ રોગ મૃત્યુતુલ્ય–અસાધ્ય રોગ છે.

પ્રસ્તુતા સ્ત્રીના મિથ્યા અહારવિહારથી વાયુનો કોપ થઇ ગર્ભાશયમાંથી નીકળેલા લોહીને રોકીને તેનું હૃદય, મસ્તક અને પેડુમાં શૂલ ઉત્પન્ન કરે છે એને મકકૂલ રોગ કહે છે.

ગર્ભના રોગોની ઓષધી.

૧ સ્ત્રીના હાથે પગે કાકલહરીનું મૂળ બાંધવાથી તત્કાળ સુખ પૂર્વક બાળક જન્મે છે.

૨ સ્ત્રીના હાથપગમાં કુકર, ભાંગરો, પાઢની જડ બાંધવાથી સુખરૂપ બાળક જન્મે છે.

૩ બીજોરાની જડ—મૂળને મહુડાના પાણીમાં વાટીને—ઘસીને પાવાથી સુખરૂપ પુત્ર જન્મે છે.

ચોપાઇ.

(૧) કેવળ પાઠા પત્ર પિસાવે, તાહી દુગ્ધસો નારી પિયાવે.
(૨) વાસા પત્રકો રસ નિકલાવે, યોની લેપકર સુખ પાવે.
(૩) મુનેકી અવર બિજોરા મૂલ, પાસે મધુ મિલાય સમતૂલ.
પીએ તાકો ધૃતકે સંગ; સુખ પ્રસુત હોયે દુઃખ ભંગ.

કેથ, કટિયાલીવેલ, પટોલ અને સાઢી એ સર્વની જડો—મૂળ દૂધમાં પકાવીને આઠમા માસે પીવાથી ગર્ભની પુષ્ટી થાય છે અને ગર્ભપાતનો ભય દૂર થાય છે.

૫ મૂલહઠી, સાલવૃક્ષનાં બી, ક્ષીર, કાકોલી, દેવદારૂ, કાળા તલ, લખ્યારી, રામપીપલ, શતાવરી, કમળનાળ, જવાસા. ગૌરીસર, રાસના, કટિયાલી, સિંઘોડા, કિશોરા, દ્રાક્ષ અને સાકર એને ઉકાળીને ૭ મા માસમાં એક અઠવાડીકું પાવાથી સર્વ પ્રકારના રોગની શાંતિ થાયછે.

૬ સુંઠ, મુળહઠી, દેવદારૂ, ક્ષીર, કાકોલી, કમલગઠો, મજીઠ, એનો ક્વાથ દુધમાં ઉકાળીને દુધ રહી જાય ત્યારે દશમા માસમાં પાવાથી સર્વ ઉપદ્રવ શાંત થઇ ગર્ભ નિરોગી રહે છે.

૭ જો ગર્ભવતી સ્ત્રીને પીડા થતી હોય, અને બાળક ન જન્મતું હોય તથા વધારે દુઃખ થતું હોય તો નીચે લખેલા મંત્રને સાતવાર ભણીને પાણીને ફુંક મારી તે પાણી પાવાથી તુરત વગર દુઃખે બાળક જન્મે છે.

મંત્ર ૧—ઓઇહા મૃતશ્ચ શોમસ્ય ચિત્ર માનુસ્ય ભાવિની, ઉચ્ચે શ્રાવા શ્રતુર્વગોં મદરેની બસન્તુતે, ઇદમ મૃતમપાંસ મુધૃત ચૈતબલ ઘમર્ભમિમંવિ સ્ત્રી, તદનલ બલાર્ક બાસ બસતે સહલબણાં બુધૈર્હિ શંતુ શાંન્તિ. મુકતા યાશાવિ પાશાંચ મુકતા સૂર્યેણ રશમયઃ મુકતઃ સર્વ મભ્યાન્દગર્ભરાહયે માચિર મારિશ્ર સ્વાહાઃ।

પવિત્ર થઇને આ યંત્ર ભોજપત્ર પર લખી તેને ધુપ દઇ ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગંગાજલમાં ધોઇને પાવાથી તુરત બાળક જન્મે છે.

૧૬	૨૦	૧૨
૬	૯	૧૪
૮	૧૮	૪

સુતિકાગ્રહ—સુવાવડ ખાનું

જ્યારે ગર્ભવતી સ્ત્રીને નવ માસ નિર્વિઘ્નપણે પુરા થાય તે વખતે શુભ તિથિ વાર નક્ષત્રાદિ જોઇને પ્રસવસ્થાન—સુવાવડના ઓરડામાં પ્રવેશ કરાવવો. જુના મહર્ષિઓએ સ્થાન માટે જુદુ જુદુ લખ્યું છે, પરંતુ એ વખતે માત્ર એટલું યાદ રાખવું કે એ સ્થાનમાં ભેજ—ભીનાશ ન હોવી જોઇએ તથા વધારે હવા ન આવે તથા લીપી ધોળીને પવિત્ર—સ્વચ્છ કરેલું હોય તથા તેમાં સુવાવડ વખતે જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે તે તે વસ્તુઓ તેમાં તૈયાર રાખેલી હોવી જોઇએ.

બાળક ઉત્પન્ન થવાનાં ચિન્હ.

એ વખતે બન્ને કુખો ઢીલી પડી જાયછે. હૃદયનો બંધ છુટી જાય છે. સાથળોમાં પીડા થવા લાગે છે એવા ચિન્હો થાય એટલે જાણી લેવું જોઇએ કે, પ્રસવ જલદી થવાનો છે તથા જે વખતે કમર તથા પીઠની આસપાસ ચારે તરફ પીડા તથા વારંવાર મલ-મુત્રની હાજત થવા લાગે તથા ગુપ્ત અંગમાંથી કફ જેવુ પાણી પડવા લાગે એટલે તુરત જલદીથી પ્રસવ થશે એવું જાણવું.

બાળક જન્મે તે પહેલાં શું કરવું?

જે સ્ત્રીને પ્રસવ થવાનો હોય તેને પ્રથમ શરીરે મીઠું તેલ ચોળવું. પછી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાવી મંગલયુકત સ્વતિવાચન તથા પરમાત્માનું ધ્યાન વગેરે કરાવવું તથા દુધ પાવું તથા પ્રસુ-તાની નીચે નરમ બીછાનું બીછાવી માથા નીચે તકીઓ મુકી સ્ત્રી-ને બેસાડવી. સાથળોને ઉંચી તથા પહોળી રખાવવી તથા જે મા-ણસોથી તે શરમાય તેમને તેની પાસે આવવા દેવાં નહી. તેની પાસે બેએક વૃદ્ધ જાણીતી બાઇઓ તથા બે ચતુર દાઇઓ—સુયાણીઓ તેની પાસે હાજર રાખવી. સ્ત્રીના ગુપ્ત અંગમાં ચીકાશ લગાડી દેવી તથા જે વખતે એ દ્વારમાંથી પાણી જેવો પ્રવાહી આવવા લાગે તે વખતે સ્ત્રીને દાઇએ કહેવું કે મોં બંધ કરીને પાછો શ્વાસ મુક તથા કરાંજ અને જ્યારે ગર્ભ નાડીમાંથી છુટી જાય તે વખતે જરા જોરથી કરાંજવુ. એ પ્રકારે કરતાં જ્યારે બાળક મુખદ્વાર પર આવી જાય એટલે એથી પણ જરા વધારે શ્વાસ મુકવાથી તથા પેટને સહે-જ નીચલી બાજુ દબાવી આપવાથી બાળકનો જન્મ થશે.

બાળક જનમ્યા પછી શું શું કરવું ?

જે વખતે બાળકનો જન્મ થઇ જાય એટલે તેના શરીર ઉ- પરથી જરાયુ સાફ કરી બાળકના મુખને સીંધાલુણ તથા ઘીથી શુદ્ધ કરવુ. પછી રૂનું પોળીયું ઘીમાં પલાળીને તાળવાપર લગાડવું તે પછી નાળને આઠ આંગળ ભરીને સુતરના દોરાથી બાંધી લેવો પછી બાકીના નાળને કાપી નાંખવો. અને પેલા બાંધેલા દોરાને બાળકની ડોકમાં બાંધી દેવો. તે પછી જાત કર્મ કરી અનંતમૂલ, બ્રહ્મીનો રસ અને સોનાના વરખ મેળવીને અનામિકા આંગળીથી બાળકને ચટાડવાં તથા ખરેટીના તેલને બાળકના શરીરપર ચોળી કેળનાં પાંદડાંનાં કવાથથી તથા રાલાદિના પાણીમાં સોનાચાંદીને છમકોરી સમયાનુસાર ગરમ જળથી સ્નાન કરાવવું.

પ્રસુતા સ્ત્રીને ત્રણ ચાર દિવસ પછી સ્તનમાં દૂધ આવે છે. તેથી પહેલે દિવસે મધમાં ઘી અને અનંત મૂળ મેળવી ત્રણ વખત બાળકને ચટાડવું અને બીજે તથા ત્રીજે દિવસે લક્ષમણાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું અને ચોથે દિવસે સ્તનમાંથી પ્રથમ નીકળતું દુધ થોડું કાઢી નાખી પછી પ્રસુતાનું–માતાનું દુધ બાળકને ધવડાવવું, અને ત્રણ ભાગ ઘી તથા એક ભાગ મધ મેળવીને બે વખત બાળ- કને ચટાડયા કરવું.

પ્રસુતા સ્ત્રી–સુવાવડીના નિયમ.

પ્રસુતા સ્ત્રીએ ગર્ભથી નિવૃત થઇને ગરમ તથા દેશાનુંસાર ઔષધીઓ સિદ્ધ કરેલા પાણીનું સેવન કરવું, અને જો રકતનો દોષ વધારે રહી ગયો હોય તો તે દિવસે પીપર, પીપરીમૂલ, ગજપીપર, ચિત્રક અને સુંઠના ચૂરણને ગોળની સાથે પાણીમાં ઉકાળીને સેવન

કરવું તથા દેશકાલને અનુસરીને સ્ત્રીએ એ વખતે ઘણી હોંશિયારી રાખીને ચાલવું જોઇએ, કારણ કે સહેજ ભૂલ થઇ જતાં અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. એ વખતે સ્ત્રીને શરદી વગેરેથી બચવું જોઇએ. એ વખતે તાવ વગેરે ન દાખલ થાય તે માટે દશમૂળનો કાઢો–ઉકાળો પીવો એ લાભ કરતા છે.

બાલ રોગ.

પ્રસુતા સ્ત્રીના ગેરવાજબી આહારવિહારથી દૂધ દુષિત થઇ બાળકોને અનેક પ્રકારના રોગ પેદા થાય છે. જેમાં વાતાદિ દોષ હોય તે વાતરોગ, તેવીજ રીતે કફરોગ, પીત્તરોગ વગેરે રોગ બાળકને ઉત્પન્ન થાય છે.

દુષિત દુધનાં લક્ષણ.

જે દુધ સ્વાદમાં કસાયેલું તથા પાણીપર તરે તેને વાત દુષિત જાણવું.

જે દુધ કડવું, ખાટું, તથા પીળી રેખાઓથી યુક્ત હોય તેને પિતદુષિત જાણવું.

જે દુધ ચીકણું અને ભારે હોય તેને કફ દુષિત જાણવું.

એવી રીતે બે અથવા ત્રણે દોષથી પણ તે દુષિત થાય છે. તેથી ચતુર મનુષ્યને ઉચિત છે કે જે રોગથી દુધ દુષિત થાય તેનો ઉપચાર કરવો અને તાવ વગેરે રોગ બાળકોને મોટા માણસોની પેઠેજ થાય છે પણ તે ઉપરાંત જે જે રોગ બાળકોને થાય છે તે દશ જાતના થાય છે.

૧ પેટમાં શૂળ, હૃદયમાં પીડા શરીર વિવર્ણુ, વમન, ભ્રમ, ભોજનમાં અરૂચી, અને અતિસાર એ સર્વ સાથે તાવ હોય તો કૃમીજન્ય તાવ જાણવો.

૨ કુકૂણુ રોગ લક્ષણુ—એ રોગ બાળકોની આંખોમાં દુધના દોષથી થાય છે. એમાં આંખોમાં ખુજલી, પાણી વહેવાથી બાળક કપાળ, આંખોનાં પોપચાં અને નાકને ઘસે છે અને સૂર્યનું તેજ તેને દુઃખરૂપ થઇ પડે છે.

૩ ગર્ભવતી માતાનું દુધ પીવાથી જે કાસ, મન્દાગ્નિ, ઉલટી, તંદ્રા, કૃશતા, અરૂચી અને ભારેપણું હોય તો તેને પાર્શિગર્ભ રોગ જાણવો જોઇએ.

૪ કોપીત કફથી તાળવાની ઉપર કાંટા થઇ તાળવું બેસી જઇ ખાડો પડવાથી બાળકને દુધ પીતાં-ધાવતાં દુઃખ થાય છે, તેનો મળ પાતળો, તૃષા, વાંતિ, નેત્ર, કંઠ અને મુખ રોગીષ્ટ થઇ પોતાની ગર્દન-ડોકું પણ તે ટટાર ગખી શકતું નથી એ રોગને તાલુકંઠ રોગ કહે છે.

૫ મહાપદ્મ વિસર્પ રોગ લક્ષણ—ત્રિદોષથી બાળકને પેઢુ અને મસ્તકમાં કમળના આકારે કાનપટીથી હૃદય સુધી જનારો, અથવા હૃદયથી ગુદા પર્યંત જનારો એ રોગ અસાધ્ય થાય છે.

૬ કુંટી ગુદાપાક રોગ લક્ષણ—બાળકની કુંટી તથા ગુદા પાકી પીડા થવાથી એ રોગ કહેવાય છે.

૭ અહિ પુતમાં રોગ લક્ષણ—જે બાળકની ગુદા હમેશાં મળમૂત્ર યુક્ત તથા લાલ જેવી રહે છે, અને જેના ધોવા કે લુછ-

વાથી તથા તપાવવાથી તેમાં ખુજલી થઇ ફોલ્લા થાય છે અને તેમાંથી પાણી ઝરતું રહે તો તેને એ રોગ જાણવો.

૮ અજગલ્લી રોગ લક્ષણ–જેના શરીરમાં ચીકણી લાલ મોં વગરની ફોલ્લીઓ થાય તો તેને એ રોગ જાણવો.

૯ દંત રોગ લક્ષણ–દાંત ઉગતી વખતે અનેક પ્રકારના રોગ જ્વર, વમન, ક્ષીણુતા મસ્તક નેત્ર પીડા, ચકકર આવવાં, વગેરે અનેક રોગ થાય છે અને તેના નીકળી જવાથી આપોઆપ શાંતિ થઇ જાય છે.

૧૦ બાલગ્રહ રોગ લક્ષણ–એ રોગ નવ પ્રકારનો થાય છે. ૧ સ્કંધ ગ્રહ, ૨ સ્કન્દાપસમાર, ૩ શકુની, ૪ રેવતી, ૪ પુતના, ૬ અંધપુતના ૭ શીતપુતના, ૮ મુખમંડપુતના, ૯ નૈગમય એવા નવ છે.

પ્રથમ જે વખતે બાળક બિમાર થાય તે વખતે કોઇ ચતુર વૈદ્ય પાસે તેની ચિકિત્સા કરાવવી, તથા ખુદ પોતે પણ જોવું કે કયા પ્રકારનો રોગ છે. પછી જે પ્રકારનો રોગ હોય તેને અનુસરીને વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઓૌષધી કરવી.

૧ ઔષધી–અતિવિષ, એલગિરી, ધાયનાફુલ, ઈંદ્રજવ, લોધ, ધાણા, નેત્રવાલાનું એ માસા ચુરણ અથવા કવાથના સેવનથી જ્વર અતિસાર દૂર થાય છે.

૨ એલનાં ગુદા, ધાયનાં ફુલ, નેત્રવાળા, ગજપીપળ, અને લોધનો કવાથ મધની સાથે સેવન કરવાથી અતિસાર મટે છે.

૩ ગોરખમુંડી અને ખસના કવાથથી અથવા હળદર અને કુટનુ ચંદન સાથે ઘસી લેપ કરવાથી સર્વ ગ્રહ દોષ દુર થાય છે.

૪ સરસીઆં, સાપની કાંચળી, વજ, કાટલહરી, ઉંટના વાળ અને બકરાના વાળ, મેંઢાનાં સીંગડાં એ સર્વને મધ સાથે મેળવી તેની ધુણી દેવાથી સર્વ ગ્રહ રોગ દુર થાય છે.

૧૩	૬૬	૧	૫
૭	૪	૭	૧૧
૩	=	૩	+
૧	૨	૩	૪૦

૫ બાજુએ બતાવેલા યંત્રને ભોજપત્ર પર લખી બાળકના ગળામાં બાંધવાથી ડાકિની આદિ દોષ દુર થાય છે.

પવિત્ર થઇ નીચે લખેલા મંત્રથી મોરચ્છેલ અથવા લીંબડાદિની ડાળીથી ૨૧ વખત મંત્ર ભણી ઝાડો નાંખવાથી સર્વ ભૂતાદિ રોગ દૂર થાય છે.

ઓં નમો ભગવતે નારસિંહાય ઘોર રૌદ્ર મહિષા સુર રૂપાય તૈલોકય ડંબરાય રૌદ્ર શેત્ર પાલાયે હ્રોં હ્રોં ક્રીં ક્રી ક્રિમિતિતાડય તાડય ૨ મોહ્ય મોહ્ય દ્રભિ દ્રભિ ક્ષોભય ક્ષોભય આભિ, આભિ, સાધ્ય, સાધ્ય, હ્રીં હ્રદય અશકતયે પ્રીતી લલાટે બધય ૨ હ્રીં હ્રદય સ્તભ્ય ૨ કિલ કિલંઇ હ્રીં ડાંકની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય શાંકતી પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય ભૂતં અદૂરિસ્વાહા રાક્ષસે પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય બ્રહ્મ રાક્ષસે પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય આકાશ પ્રચ્છાદય ૨ સિંહના પુત્રં પ્રચ્છાદય ૨ ઐતે ડાંકની ગ્રહ સાધન ૨ શાંકની ગ્રહ સાધન ૨ અનેક મંત્રણા ડાંકની શાંકની ભૂત પ્રેત પિશાચાદિ એકાહિ દ્વયાહિક ત્રયાહિંક ચતુર્થિક પંચક વાતિલ પૈત્તિક શ્લેષ્મિક સન્નિપાત, કેસરી ડાંકની ગ્રહાદિ મુકતં ૨ સ્વાહા ગુરૂ કી શક્તિ મેરી ભકિત ફુરો મંત્ર ઇશ્વરો વાચા.

ઇતિશ્રી પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય બીજો.

શારીરિક વિધાન.

પાંચ તત્વ અને છઠ્ઠી ચેતના ધાતુ એ છ વસ્તુઓના યોગથી જે એક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પુરૂષ કહે છે. એક ચેતના ધાતુની પણ પુરૂષ સંજ્ઞા થાય છે, પછી ધાતુભેદે કરીને એ ચોવીશ પદાર્થોનો સમુહ પણ પુરૂષ કહેવાય છે. એ ૨૪ પદાર્થોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

પંચતત્વ (૧ પૃથ્વી, ૨ પાણી, ૩ અગ્નિ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ.) ૧૦ ઇન્દ્રિયો (૧ કાન, ૨ નાક. ૩ નેત્ર, ૪ જીભ, ૫ નાસિકા, ૬ વાણી, ૭ હાથ, ૮ પગ, ૯ ગુદા, અને ૧૦ લીંગ.) આઠ પ્રકૃતિ (૧ અવ્યકત, ૨ મહતત્વ, ૩ અહંકાર અને પાંચ તત્વ પ્રકૃતિ) એ ચોવીશ અને ૧ મન.

શરીરની કુલ વસ્તુઓનાં નામ.

૭ કલા, ૭ આશય, ૭ ધાતુ, ૭ ઉપધાતુ, ૭ ધાતુઓનો મલ, ૭ ત્વચા, ૩ દોષ, ૯૦૦ નાડી, ૨૧૦ નાડીઓની સંધી, ૨૦૦ હાડકાં, ૧૦૭ ગર્ભસ્થાન, ૭૦૦ નસો, ૨૪ રસ વહેવડાવનારી ધમની નાડીઓ, ૫૦૦ માંસ પેશી, (સ્ત્રીઓને વીશ વધારે.) ૧૬ કંદરા શરીરમાં દશ છિદ્ર અને સ્ત્રીઓને ૧૨ છિદ્ર. ૧ કલા (ધાતુ અને આશયની વચ્ચે જે કોથળી હોય છે તેને કલા કહે છે એટલે જેમાં બાળક રહે છે તે.) ૧ માંસ ૨ રૂધીર, ૩ મેદ ૪ પ્લીહા, ૫ યકૃત,

૬ જલ, ૭ અગ્નિ, ૮ વીર્યને પ્રથક પ્રથક રાખવાને માટે જે કોથળી છે તેને કલા કહે છે.

અસ્ય (સ્થાનને કહે છે.) ૧ હૃદય કફનું સ્થાન, તેની નીચે આમનું સ્થાન, ૩ નાભિ ઉપર ડાબી બાજુએ અને અગ્નિ કોણમાં પિત્તનું સ્થાન છે (જેમાં તૃષા લાગે છે) ૫ નાભિ નીચે પવનનું સ્થાન છે, ૬ પેઢુમાં મલનું સ્થાન છે, અને તેને મળેલું મુત્રનું સ્થાન છે, ૭ હૃદયની કંઇક ઉપર રૂધિર અને જીવનું સ્થાન છે, તેનાથી વધારે (ગર્ભસ્થાન, ૨ દુગ્ધસ્થાન ૩ સ્તન) એસ્ત્રીઓને હોયછે.

૨ ધાતુ—રસ, રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા/ અને શુક્ર એ સાત છે. ૪ ઉપધાતુ રસની ઉપધાતુથી સ્ત્રીઓની દુધ, રૂધિરની ઉપધાતુથી રજ, માંસ ઉપધાતુ ચરબી, અસ્થીની દાંત, મજ્જાની કેશ, રજ, શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે.

૫ ધાતુઓનો મલ—૧ રસ ધાતુનો મલ જીભ, નેત્ર કપોલમાં હોય છે.

૨ રૂધીરનો મલ શરીરને રંગ બે રંગ કરે છે.

૩ માંસનો મલ કાનનો મેલ.

૪ મેદનો મલ—જીભ, આંખ, દાંત શિશ્નેંદ્રિ આદિમાં મેલ હોય છે.

૫ અસ્થીનો મલ—નખ, કેશ, રોમાંચમાં રહે છે.

૬ મજ્જાનો મલ—મુખનું ચિકાશપણું.

૭ શુક્રનો મલ—દાઢી, મુછથી નીકળે છે.

ત્વચા—પહેલી ત્વચાનું નામ અવભાસિની છે. એ ચિકણી તથા વિભુ નામનું સ્થાન છે. ૨—ત્વચા લાલ છે જેથી તલ માંલ વગેરે

રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી શ્વેત છે જેથી ચર્મ રોગ થાય છે. ચોથી તાંબાના રંગ જેવી હોય છે તેનાથી કોઢ વગેરે થાય છે. પાંચમી ત્વચા છેદની છે જેથી સર્વ રોગ થાય છે. છઠ્ઠી રોહિણી છે જેથી કંઠમાલ ફોલ્લા થાય છે. સાતમી ત્વચા સ્થુલ છે જેથી વિવિધ રોગ થાય છે.

૩ ત્રણ દોષનાં નામ; ૧ વાત, ૨ પિત્ત અને ૩ કફ.

શરીરમાંના ચક્રોનાં નામ.

હૃદય, વૃક્ક, વૃષણ, શિશ્ન, મૂલ, ચક્ર, પૈદા શરીર ધારણ કરનાર પાંચ ચક્ર છે.

હૃદયચક્રનું સ્વરૂપ.

એમો આકાર કમલની કળા જેવો હોય છે કે જે હૃદયના સ્થાન નીચે લટકતું રહે છે એનાથી આખા શરીરમાં તેજ—જાગૃતિ રહે છે. એની ડાબી બાજુએ પ્લીહા હોય છે. (એની સમસ્ત વ્યવસ્થા નરાકાર ચિત્રમાં જુઓ.) અને દક્ષિણ ભાગમાં કલેજુ રહે છે કે જે કંઠના વાયુને ધારણ કરવાનું મુખ્યાધાર છે. વૃકચક્ર એ બંને કુખોમાં હોય છે. એજ મુત્રાશયનું આધાર નામે ગોલક છે. વૃષણ ચક્ર—એ વીર્ય વાહિની શિરા—નાડી શુક્રધરા કલાનો મુખ્ય આધાર છે. એને વીર્ય કોપની કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને બે હોય છે. શિશ્નેન્દ્રિની એક શિરા—નાડી અને એની સાથે બીજી મળેલી હોય છે કે જે દ્વારા વીર્ય નીકળે છે.

શિશ્ન ચક્ર.

એ પુરૂષ હોવાની મુખ્ય નિશાની છે. એના વિના પુરૂષ કહી

શકાતો નથી. જ્યારે શિશ્નેંદ્રિ નથી હોતી તેને નપુંશક (હીઝડો) કહે છે. એ ચક્રની એક શિરા વીર્ય કોષ અર્થાત્ વૃષણ ચક્રથી મળેલી રહે છે. કેમકે જે વખતે વીર્ય, કોષથી જુદું પડે છે તે વખતે એ શિશ્ન ચક્રદ્વારા બહાર આવે છે. એમાં બે છિદ્ર હોય છે. જે મૂત્ર અને વીર્યને અનુક્રમે વહેવડાવે છે અને તે સાત આંગળથી બાર આંગળ સુધીનું હોય છે.

વૃષણ ચક્ર.

અંડ કોષ એ બંને એક થેલીમાં બે બાજુએ તિરકસ લટકેલા રહે છે. ડૉકટરી મત છે કે સંતાન પેદા કરવા માટે શરીરમાં એ એક મુખ્ય વસ્તુ છે, અને એમાં અંડ નિર્માણક, શુક્ર પરિચાલક અને નિક્ષેપક એવાં ત્રણ યંત્ર છે. જેમાં શુક્ર નિર્માણકનેજ અંડ કોષ કહે છે. એ દરેક મનુષ્યને બે હોય છે અને તે બંને એકજ થેલીમાં રહે છે, તથા તેની અંદર જે થેલી હોય છે તેમાં વીર્ય રહે છે. એ અંડકોષ સ્ત્રીઓને પણ હોય છે પણ તે બહાર નહિ દેખાતાં અંદરના ભાગમાં રહે છે.

મૂલદ્વાર ચક્ર.

એ સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેને એકજ જાતનું હોય છે. એની રચના વિચિત્રતાથી કરવામાં આવી છે. એમાં ત્રણ બલ એટલે ચક્ર છે. જેનાં નામ પ્રચારિણી, સવરણી, અને વિસર્જની છે. જે ત્યાગ, સ્થિતિ, અને સંકોચન એ ત્રણે કાર્ય કર્યા કરે છે, અર્થાત મલનો ત્યાગ કરવો, સ્થિર કરવું. ત્યાગપણું ત્યારે થાય છે કે અંદરના તબકો ઘણા રંગો એટલે ચુન્નટ પછી ગુદાનો જેવો ને તેવો સંકોચ કરી દેવો એ ત્રણ ચક્રોનું વિશેષ કાર્ય છે. એનાં જુદાં જુદાં ચિત્રો

પણ આપવામાં આવ્યાં છે જેથી શરીર ક્રમને સારી રીતે જાણી શકાશે. અને સંપૂર્ણ બાબતો સુગમતાથી સમજાશે. એવા પ્રકારે મનુષ્યના શરીરની રચનાની વિગત કહી. હવે સ્ત્રીઆદિનું વિશેષતાનું વર્ણન પણ ચિત્ર આપીને કરવામાં આવે છે. શારીરિકને સારી રીતે જાણી લેવું એ ઉત્તમ મનુષ્યનું કામ છે, કેમકે એ જાણી લેવાથી મનુષ્ય કોઇ કોઈ વખત મોટી મોટી આપત્તિઓથી બચી જાય છે તથા કાર્ય અને રોગાદિને સારી રીતે સમજી શકે છે.

વૃક્ક ચક્ર.

ગુર્દાના ભાગ બે છે. એક જમણી બાજુએ અને એક ડાબી બાજુએ એ બંને પોતપોતાની જગાએ પુસ્તની નીચે પહુલુઓની પાસે મળી ગયેલા હોય છે, અને તે માંસ, ચરબી અને રગોથી બનેલા છે. એમાં બે નળી છે, જે લોહી તથા પાણીને જૂદાં જૂદાં કરે છે એટલે પાણીને ખેંચે છે અને લોહી કુલેજામાંથી ખેંચતી નથી. એમાંથી બીજી બે નળી મસામાં થઇને ગઇ છે જેના દ્વારે મૂત્ર ગુર્દાથી મસામાં જાય છે.

સ્ત્રી અંગ રચના.

સ્ત્રી અને પુરૂષની રચનામાં કંઇ પણ અંતર નથી, સઘળી ઇંદ્રિયો સ્ત્રી તથા પુરૂષને એકજ હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓને માત્ર ત્રણ આશય વધારે હોય છે. જેને સ્તન બે, અને એક ગર્ભાશય કહે છે.

સ્તન રચના.

એ સ્ત્રીઓના વક્ષસ્થલ પર બંને બાજુએ હોય છે કે, જે યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીરમાંથી બહાર નીકળી આવે છે. સ્ત્રીના

શરીરમાં સ્તનોનું ઉપસી આવવું એ તેના યોવનના આગમનની સુચના આપે છે. એના ઉપસી આવવાથી બાલિકાને ઋતુ કહે છે, જે પછી સ્રી સંતાન પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

સ્તનમાં દુધ હોવાનું કારણ.

ગર્ભ રહ્યા પછી જ્યારે રજનું લોહી શ્રાયસેના બંધ થઈ જાય છે તે વખતે એ રકત સ્તનોમાં પય એટલે દૂધ બને છે જેથી બાલકને પોષણ મળે છે.

ગુપ્તાંગ રચના.

જેવી રીતે પુરૂષનું ગુપ્તાંગ બહાર દેખાય છે/તેવીજ રીતે સ્રીઓનું એ ગુપ્તાંગ અંદર હોય છે. એમાં અભિરણી ચંદ્રમુખી અને ગૌરી એ ત્રણ ચક્ર છે. જેને માટે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, એમાં અનુક્રમે વીર્ય ઠરવાની સંભાવના થાય છે.

ગર્ભની રચના.

એ એક આસબાની (ઝિલ્લી) નો અવયવ છે આનું સ્થાન મસાને અને આમઆય મુસ્તકીમ અને નાભીની દરમ્યાન છે અને એની ગરદન ગુપ્ત અંગ સુધી ગઇ છે, અને તેના મુળમાં અંદરના ભાગમાં બે ખુસયે પણ હોય છે અને તેની દાણાદાર થેલી જેવી હોય છે અને બહારનો ભાગ અંદરના ભાગ સાથે જોડાયલો છે જેનું અંદરનું મુખ માત્ર માસિક ધર્મથી પંદર દિવસ સુધી ખુલ્લું રહે છે અને તે પછી બંધ થઇ જાય છે.

બસ્તિ રચના.

એ એક થેલી છે, જેના બે ભાગ હોય છે. અંદરના ભાગને

અસબી કહે છે, અને તેમાં મૂત્રદ્વારમાં મૂત્ર બહાર નિકળવા માટે નળી હોય છે, અને પુરૂષની એ નળી ત્રણ ખમ રાખે છે અને સ્ત્રીને એકજ ખમ હોય છે અને મૂત્ર મસાનામાં અનુક્રમે બુંદ બુંદ બે રગોમાંથી જે ગુર્દામાં આવીને એકઠું થાય છે તથા ભેગું થયા પછી તે બહાર નીકળે છે.

તિલ્લીની રચના.

એ માંસ અને શીરાઓથી બનેલી છે અને તે ફેફસા અને તેનો રંગ સ્યાહી જેવો હોયછે તે મેંદુની ડાબી બાજુએ રહેછે. તેના પોતાનામાં સ્પર્શ શક્તિ નથી, પરંતુ એના પર જે ગશી છે, તેમાં સ્પર્શ શક્તિ હોય છે. અને એની શીરામાંથી એક માર્ગ કલેજાની તલીમાં ખુલ્લો રહેલો છે જેને તિહાલની ગર્દન કહે છે; એ રસ્તેથી કલેજામાંથી ખેંચાઇને સોદા તિલ્લીમાં આવે છે અને એજ તિલ્લીમાં કાચો સોદા રહે છે, અને તેમાંથી મેદુમાં સોદા જવા માટે પણ એક રસ્તો છે. કારણ કે એ મેદુના મુખપર ખુલી જઇ તથા તુરસી પેદા કરે છે કે જેથી ભૂખ લાગે છે.

ઈતિ શરીર રચના દ્વિતિય અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ત્રીજો.

સ્ત્રી જાતિ ભેદ કથન.

પદ્મનીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—કનક કમલ સમ બદન મન મોહન હારી,
મધુ સમ મધુરે વચન નયન મૃગ શશક તારી;
ચન્દ્ર ચંપ કી બદન ઈંદુ મુખ સૂરજ સુવાહન,
ઉંર ઉરોજ અતિ કઠિન પીન કુચ મીન લજાવન;
કર મૃદુલ મનોહર જાસુકે અંગ અંગ શોભા સરસ;
સ્વપતિ પ્રેમ નિર્વાહ સો પૂરણ હિત રંગ રસ બરસ.
નાભિ શંખં સમ જાસુ કંબુ કલ ગ્રીવ સુહાઇ,
જાત કપોત લજાત નાસિકા શુક મન ભાઇ;
ત્રિવલી ઉદાર વિશાલ નાભિ ગમ્ભીર સુજાનહુ,
કદલિ ખંભ સમ જંઘ સરસ શોભા સુખ માનહુ;
કનક કમલદલસે ખિલે જાકે નેત્ર વિશાલ અતિ,
કૃશ શરીર સુન્દર સજત પદમિન મોહનલાલ સતિ.
લટકારી અતિ લસત સટકારી પ્યારી,
અલકેં બિખરી જાત કપોલન શોભા ન્યારી;
કોકિલ કંઠ સુવેન સુલક્ષણ પરહિત નીકી,
દયા મયાકીં ખાન ન્યૂચાહત રત પર જીકી;
સબ હી સોં સબ ભાંતિ સોં પ્રીતિ પ્યાર હિત સોં કરત,
નેહ નિવાહત પ્રેમ સોં મોહન બોલત ઉચ્ચરત,
પર જન પ્રીતિ ન કરત હરત સબહિનકી પીરા.
સબ સોં અધિક ઉદાર ચિત હિત ધરત સુધીરા;
પર સ્વારથ રત લીન દેત દાનહિં ન અઘાવત,
માન ન જાનત કરત પ્રીત પ્રિયતમ સોં લાવત;

કરત ભ્રાંતિ શ્રૃંગાર સોં વિપુલ બલી ચિત હિત ધરત,
મોહન ઐસી નાર જગ બડે ભાગ પરલૈ પરત.

અતર અરગજા મલય રલય તન પાન સુપાવત,
સ્વચ્છ બસ્ત્ર શુભ ઠાગ નામ અરિ કામ જનાવત;
અધર બિંબ અરૂણાર રજત મૃદુ ભાષ્ય રસીલી,
કામ કલા પરબીન ચિત્ત અતિ હિત ગરબીલી;
સ્વામી કો મુખ દેખ નિત અતિ આનંદ મનસોં લહત,
મોહન પૂરબ પુન્ય સોં પદમિન સુરત ગહત.

હંસ મુખ મહા ઉદાર ચિત્ત ઉર ઉક્ત સદાહી,
સુરત પર પુરૂષ કરત નાહિં સોં સપનેહુ માહી;
પતિબૃતા પ્રતિ પાલ બચન મુખ રૂચિસોં ભાખૈ,
પૂરણ કરૈ સુધાર બીસ વિસ્વે રસ ચાખૈ;
અતિ પુનીત પ્રેમ સોં લગી રહત સબ કાલ અત,
બડે ભાગ સોં મિલત હૈ પદ્મનિ મોહનલાલ સત.

મોહતિ સબરે ભવન દૃષ્ટિ સોં પદમિન પ્યારી,
જગ મેં દુર્લભ લખત જહાં તહાં સુઠિ સુકુમારી,
જિહં ઘરમાંહીં બસત સ્વર્ગ સમ સો ઘર જાનહું,
શોક દુખ સબ દૂર દરિદ્ર હુ તાકર માનહું,
લોક ધન્ય સોઇ પુરૂષ હૈ સોહત પદમિન જાસુ ઘર,
બડે ભાગ્ય સૌભાગ્ય સૌ નર પદમિન કર અધરધર

સોરઠા–શિબ મુખ સ્વયં બખાન, પદમિન કી ગત મત કહી;
મોહનલાલ સુજાન, સોઇ મત સોં બરનન કરી.

ચિત્રનીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—કનક વરન તન દિપત વસ્ત્ર મન હરન સુવાસિત,
ઉરજયુગલ અતિ કઠિન બદન સમતુલ સુભાષિત;
કમલ નયન ભ્રૂ કુટિલ ધનુષ દાસા પરવીની,
તિલક પ્રસુન સમાન નાસિકા શુક મન છીની;
શ્રુતિ રસ મન મોહન કરત લોભન જાકે નૈક ચિત,
પ્રિય હિય અંક સુલાય રતહિત ચિત સોં પૂરણકરત.
ડિગૈ ન કાહુ કાલ લોભ સોં ચિત જાસુ કો,
મીઠે બોલ સુબોલ હરત ચિત રસિક કામ કો;
દયા મયા કી ખાન સર્વ ગુન રૂપ ઉજારી,

દેવગ્ના મત મજી પતિવ્રત પાલનહારી;
કબહું ન પર પુરૂષન રમત નિજ પતિ હી સોં નેહ લિહે
મોહન ચિત્રણી જગત્ સબ કે મન મોહિત કિયે.
લજ્જાસોં અતિ ભરી ખરી મુખ બોલત બાની,
ગાન તાન સોં નેહ નવલ રાખત મનમાની;
ચંચલ ચખ લખ ચાલ ચલન મૃદુ બોલ સુનાવૈ,
ચતુર ચિતૈ મતક્રુર દૃષ્ટિ કૈ પાસ ન આવૈ;
દયાવંત અતિ હી ખરી પીર પરાઇ ચિત ધરહિ;
જગ્ત પ્રશંસહિ જાહિ જાધર ચિત્રનિ અબરાહિ.
લટ સરકારી સજય કપોલન બિથુરી અલકેં,
સદમદ જાકે નયન જુરત ઉધ્રરતસી પલકે;
કામ કલા રસમત ચિત સોં ચહેં નિહોરા,
હંસ ફંસન ચિત ગસન પ્રેમ પ્રિયમત ચિત ચોરા;
હંસ મુખ હેરત જાસુ તન તકત થકિત રહ જાત સોઈ
બશીકરન કી મૂરતી ચિત્રની મોહન ભનત જોઇ.
પતિ રત મત પ્રાતપાલ કબહું પર પુરૂષ નસેવે,
બ્રહ્મ ભક્તિ સુહિ ધ્યાન માન ચરનન ચિત દેવે;
સ્વરૂપ સરત કી ચાહ સોઉ અબરસ પર લેવે,
સદા ધર્મ પ્રતિપાલ વયસ પતિ મત સંગ ખેવે;
સત્ય બચન મુખ ભાસતી કબહું ન બોલે વૃથા અતિ,
મોહન કરત સંસાર કો ચિત્રનિ ચિતસો ભાવ સતિ.
જાકે ઘર મેં નારિ ચિત્રનિ જન્મ જુ પાવૈ,
હોત જગ્ત બિખ્યાત ધન્ય સુખ સમ્પતિ પાવૈ;

નિર્ધન કર ધનવાન નેહ રાજાસોં હોવે,
ચિત્રનિ કર્ગ કિશેર જન્મ ધર મની મન જોવે;
સ્વપતિ પ્રેમ પ્રેમ નિર્વાહ જે હોત સભી સત પથ ભનત;
મોહન ચિત્રનિ નારી કી કરત પ્રશંસા નહિ બનત.
સોરઠા—ચાર જાતિમેં જાન, દુસરિ નારિ સુચિત્રની;
રૂપ રાસિ ગુણખાન, મોહન કવિ બરનન કરી.

શંખિનીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—કર્ણ કમલ સમ નેત્ર સુભગ તન દીર્ઘ સુ દરસત,
કટિન યુગલ કુચ પીન મિષ્ટ બચન ન મુખ બરસત;
રેખા તીન વિશાલ કણ્ઠમેં સોહત નીકી,
શીલવન્ત સુખ લસી હંસી મન મોહન જીકી,
ક્ષાર ગન્ધ જાકે તનહિં આવત પર સતપાન કર,

શંખિન નારિ પ્રસિદ્ધ જગ મોહન ગુન કહિ જાસુવર.
કામાતુર રહિ સદા કામ રતિ મતસોં હીની,
રસાલાપ નિત સુરત કામ કેલીન રંગભિની;
નિરત ત્વરિત અવગાહ અબુધ જયોં ચિત હુલસોહેં,
શિમિ શંખિન શર વોર કામ રસ રંગ નિંચોહેં;
કાન કરત નહીં કાહુ કી જબ મન આવત મૌજ મેં,
તબહિ રમત ઉત્સાહસોં શંખ નિશંકન સૌજ મેં.
પતિ ગુરૂજન પિતુ માત બન્ધુ હિતુ કે નહીં માનહિ,
રમત નિડર ચિત ચહત શંક તનક હુ નહિ આનહિ.
શરમ તરમ અતિ ગરમ ધરમ મહિ ધકા લગાવત,
હરમ કરમ સો ચરમ કરમ કર કામ જગાવત;
પર પુરૂષન સંગ રમત સો લાજ ત્યાગ કે નિશ,
મોહન પુરબ પાપતે શંખિન કે બસ લહી અજસ.
કામારત સોં લીન નિરંતર રત હિત લાગી,
પર પુરૂષન સંગ રમત કરૈ ઇચ્છા રસ પાગી;
નાસા ઉંચી કછુક પીત વર્ણતરે નયના,
રહૈ ક્ષુધાતુર સદા દુષ્ટ મુખ ભાષૈ વયના;
હસંત જોરસોં ઓર હૈ લાજ ન કાહૂ કી કરત,
મોહન શંખિન નારિ ગતિ કામશાસ્ત્ર અસ ઉચ્ચરત.
પતિ અરિ પાલેં પ્રીત પતિ કી બાત ન માનેં,
દિવસ રૈન ઘર છાંડી બસૈ પર ઘર હિત ઠાનેં;
બોલત પુરૂષ સુ દેખ આપુ આપુહિ સોં બોલત,
મદન બદન ચકચુર સુરતિ લેત ન ડોલત;
સકલ કુલક્ષણુ સોં ભરી કર્કશ કારી કામિની,

મોહન પૂરબ પાપ પાવત ઐસી ભામિની.

જાકી મોટી ભુજા જંઘ કટિ બાહુ જુ મોટી,
પદતલ મોટે હોત મોટ તન કાયસુ છોટી;
ધીરે ધીરે નૈન બૈન ધધંર કર બોલત,
દયા હિન વિકાલ કર્કશા કહત સચ્છોલત.
ભાવ ભકિત અનુરકત નહિં રતાસક્ત દિન રૈન રહિ,
મોહન શંખિન કે ચરિત કિહિ લગ બરનૈ કૈન સહિ.

સોરઠા.—ત્રીજી શંખન નારિ, તાકે ગુણ લક્ષણ કહે;
સુનિયે સત મન ધાર હસ્તનિ ચૌથી નાર ગુણ.

હસ્તિનીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—કામ બાણુ સો તપત હપત નિત જાકો તન મન,
રક્ત વર્ણ જિમિ અગ્નિ નેત્ર પ્રજલિત નિત નવકન;
શિર પૈ ઓછે કેશ નાસિકા છિદ્ર સુ દીરઘ,
કુચ કુટિત અતિ કઠિન છોટે કટ મોટ અનીરથ.
મદ ગંધ તન જાસુકે આવત કરત સુ પ્યાર પતિ,
મોહન ઐસી નારિકો હસ્તિન કહત પુકાર સતિ.
જાકે અધર બિશાલ બડે સ્તન પુનિ જાકે,
કટિ તટ અતિ સ્થૂલ ભુજા પગતલ તર ધાકે;
જાકી ધીમી ચાલ બચન હંસયન મતવારે,
પર પુરૂષન કી ચાહ ચિત્તમેં રખત સુકારે.
સદા કામ મેં નિરત અતિ છિન પલ રત બિનુકલ નહીં,
મોહન પુરબ પાપ તે નારિ હસ્તની મિલત સહી.
સદા ચાર સૌ હિન સદા વિપરિત સુધારૈ,
દુરાચાર કર નાર પ્રઘટ કુલ કૌસુ ઉજારૈ;
પર પુરૂષન મહિ પ્રીત સદા હિત ચિત્ત સૌ પારૈ,
કામ અંધ લૌલીન લાજ તૃણ સમ તજ ડારૈ;
બંશ પરંપરા બારી કે ચલત ચાલ અનગઢ સુરત,
ભય નહિ માનત કાહુ કી લાખ કહૌ અપનૈ હી કરતા.
પતિ સોં રાખત બૈર સદા પતિ યાવત નાહિં,
પર પુરૂષન સોં પ્રીતિ રખત ચિત હિત સક જાહીં;
ડન્મ તન જંભાત આલસિન પાપ કમાવત,
કરત રહત નિસ ધૌશી હાસ્ય તે ઉનહિ ઉધારત;
કુટે જાકે કરમ હૈ ઐસી નારી જગ,
મોહન કર વિશ્રામ અવ જાકી ગુન ગથના ગરગ.

હસ્તિન કે સંગ પ્રીત રીત જો માને પ્રાની,
તેઉ નિપટ નિલજ્જ તિનકુ કી મત વૌરાની;
બિન આવે જે મરન ચલે સાપિન મુખ માંઈ,
વિષ બેલરિ લિપટાય તનહિ પુન બાચવો ચાહીં;
ગુન નહિ માનત તનક જે ચાહે જસ સંગ મેં કરૈ.
છાંડે વિલમ્બ ન લાવહી પ્રીત તિનકા પરિહરૈ;
જાકી જંઘા બાર સાંપની અથવા હોઈ,
જાકુલ જન્મે જાય કલંકિન કરૈ સુજોઇ;
બાલાપન સોં કામ કલાકી મત હિત ઠાનૈ,
તરૂણુ અરૂણુ હોય પરત કૂપ મદનાંધ ઠિકાનૈ.
સવહિ કુલક્ષણી હોત જે કોગ કોગ સૂધી નિકરત,
કરમ ભાગ સોં ઘર રહ નહિ ગનિકા બન દર દર ફિરે;
સોરઠા—ચાર જાતિકી નારિ ગુણુ જિન કે વરણુન કીયે;
અરૂ કહું સુમત વિચાર, લક્ષણ ત્રવિધ કુમારકે.

ઉત્તમ કુમારીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—ત્રિબિધિ કુમારી કહીં નામ ગુન સુનિયે તિન કે,
ઉત્તમ મધ્યમ અધમ જાતિ લક્ષણુ અસ જિન કે;
ઉત્તમ સબ સોં શ્રેષ્ઠ પ્રીત સંગ કીજૈ યાકે,
પર હરિયે દોઉ અનત કબહું રસ બસ નહિ પાકે.
ઉત્તમ કે ગુન લક્ષણુ કહત સુનહુ ચિતલાય અબ,
સેવન યોગ સુનારિ હૈ બડે ભાગ જો પાય સબ;
સ્યામ ગૌર તન વરન કનક સમ ઉંચ ન નીચા,
ઉજ્જલ છબી કી છટા ઘટા દ્યુતિ જ્યોં ઘન વીચા;

ગજ ગમની સો જાન હંસકો હાર દિખાવત,
મન પંક્તિ લર મોતી છોટી સોં મુખહિ સજાવત,
કમલ પત્ર સમ જાસુ ચખ ધર્મ નિષ્ટ પ્રણુ પાલ અત,
ધન્ય પુરૂષ જગ માહિ જે પાવત ઐસી બાલ મત.

મધ્યમા કુમારીનાં લક્ષણ.

છપ્પય—સદા ધરમ મેં પ્રીત સત્ય ભાષણુ રૂચિ જાકી,
પૂજા કરૈ બનાય ભક્ત મતિ અતિ હિત તાકી;
સમ દૃષ્ટિ સબ જીવ લખત સબહિન કો એકસર,
દયાવંત અતિ બડી પ્રેમ રત રખહિ નિરંતર.
વચન ન ટારત જો કભુ સપને હુ જો મુખસોં કહત,
મોહન પૂરબ પુન્ય ને અસ કુમારિ કોઉ કોઉ લહત.
જાકો બદન બિશાલ નહિ સમતા વારો,
કારે લાંબે કેશ નાસિકા શુક મન હારો;
હંસ મુખ મહા પ્રસન્ન ચિત જે રહત સદાહી,
શોક ન આને તનક માન મૌજ મજાહી.
નાભિ ગહરિ અતિ જાસુ કી મૃદુ બચન ઉચત રહૈ.
સદાચાર રત નિરત અતિ તાહી કો મધ્યમ કહૈ.

અધમ કુમારીનાં લક્ષણ.

જાકે તન ગહિ રોમ અધિક દીરઘ ભુજ જાકી,
દંત વડે વા ચાલ હીન લજ્જા રત તાકી;
ઉચ્ચ વિકટ અતિ હાસ્ય ઉદર બડિ કટિન કરાલી,
કર્કશ અંગ કુબેશ સદા રહુવે મત વાલી.
અલ્પ કેશ છોટે સજંત પિંગલ વરણુ કુનૈન,

સદા ચાર રત મત સો ભાષત મુખ સો બૈન;
અધમ કુમારી નિજલ નેહ નહિ જાનત તન કહુ,
કરત સદા તકરાર પ્યાર હત હેરત સન કહુ.
નહિ પ્રિયતમસોં પ્યાર સદા કરે ધોખે બાજી.
રખત અનેકન જાર પાપિની કૂર સુપાજી.
જાલે દર્શન માત્ર સે પાતલ નર બહુતે લહત,
મોહન એસી નારિ કો અધમ કુમારી કવિ કહત.

સ્ત્રીના પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.

દોહા—કફ પ્રકૃતિ જો નાર હે, જાકો શ્રેષ્ઠ પહચાન;
મધ્યમ પિત્તલા જાનિયો, અધમ બાતલા માન.

ચોપાઇ.

સુન્દર સ્નિગ્ધ દન્ત નખ જાસ, લોચન કમલકે દલ પ્રકાશ
અતિ ઉદ્યમ કર યુક્ત સુભાય, પ્રીતમ સોં દઢ યુક્ત ચિતલાય.
શીતલ કોમલ તાસ શરીર, માંસ ગુપ્ત તિસ અસ્થી ધીર,
ષોડસ વર્ષ અવસ્થા જૈસે, રહિત શરીર જુ તાહે કો તૈસે.
સૂક્ષ્મ રન્ધ તાસ કા જાનોં, સુન્દર કાંતી તાહિ પછાનોં;
ઐસે લક્ષણુ હોવત જાસ કફ પ્રકૃતિ જા નારી ભાસ.
પ્રકૃતિ પિત્ત જિસ નારી હોય, ગૌરવર્ણ તુમ જાનોં સોય;
રકત નેત્ર નખ રકત પછાનો, ક્ષણુ પ્રસન્ન ક્ષણુ કુપહી માનો,
પુષ્ઠ શ્રોણિપલ હોવત જાસ, અબર પુષ્ટ કુચ જાનોં તાસ;
કઠોર અંગ હે વાતલ નાર, રૂક્ષ કેશ પુન તાસ બિચાર.
બહુ ચંચલ બહુ કરે જો બાત, ભોજન બહુ નિત જો ખાત;

કૃશ લોચન કૃશ અંગુલી જાસ, ધુસર શ્યામ વર્ણ પરકાસ.
લક્ષણુ ઇતે જાસ કે જાનોં, બતલા નારી તાહિ પહચાનો.

સ્ત્રી જાતના સત્વનાં લક્ષણ.

દોહા—નારી બહુત પ્રકારકી, જાતિ સત્વ ઓર દેશ;
ઇન મેં શ્રેષ્ટ પહચાનયો પ્રકૃતિ ભેદ કો લેશ.

ચોપાઇ.

નવ જો સત્વ કી નારી જાનોં, બ્યોરા ઇનકા કહું સો માનોં,
દેવ સત્વ કી એક જો હોય ધન્ધબ સત્વ કી દુસરી જોઈ.
યક્ષ સત્વ તેં તિસરી જાનોં, નરહિ સત્વ ચતુર્થી માનો;
પિશાચ સત્વ કી પંચમી હોઈ નાગ સત્વ સે ષષ્ટી પોઇ.
કાક સત્વ તે સપ્તમી નાર, અષ્ટમી બાનર સત્વ ન હાર;
ગન્ધર્વ સત્વ તેં નવમી નાર, લક્ષણુ તે ઇન તિયો બિચાર.

દેવ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

મુખ પ્રસન્ન જીમ કમલ પ્રકાશ, સોબત અંગ જુ સુન્દર તાસ;
સન્તોષ યુકત રહે નર સોઇ, સચી કર્મ મેં ચતુર જો હોઇ.
પ્રહસન્ન યુક્ત કરે નીત બાત, બહુ ધન સંયુત જાનોં ખ્યાત;
નરનારી બહુ જીસ કે સંગ એસે લક્ષણ જાન અભંગ.
દેવ સત્વ તે નારી જાન, ઇન લક્ષણુ તે લીયો પહચાન.

ગન્ધર્વ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

ગીત બાધકી લીલા જોય, રસીક ભાવ તીહ દીલ મેં હોય,
અતી શાંત હોય તાસુ સુભાય, ગન્ધ્યમાલ્પ અતી પ્રયજીસભાય;
સુન્દર અંગ જો કરે વીલાસ, નીર્મલ સુન્દર વેશ પ્રકાશ.

યક્ષ સત્વ નારીના લક્ષણ.

લજ્જા બીન મૃદુ પુષ્ટ શરીર, પ્રષ્ટ સ્તન તીસ જાનોં ધીર;

ચમ્પક ગૌર વર્ણુ તિસ જાનોં, શોભા સંયુક્ત તાહી પહચાનો.
બાધા ભોગ કરે નીત જોઇ, યક્ષ સત્વ તે જાનોં સોઇ.

મનુષ્ય સત્વ નારીનાં લક્ષણુ.

અતિથી પૂજન મેં કરે ભાવ, પ્રીતમ યુક્ત હૈ નીત્ય સુભાવ;
નીર્મલ ચીત વૃતી તીસ જાને, નાના વ્રતસોં ખેદ બખાને.

પિશાચ સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

નીન્દત દુષ્ટકર્મ કરે જોઇ, બહુ ભોજન નીત ખાવે સોઈ;
રૂષ્ટ દુષ્ટ ચીશ જાનોં તાસ, તપ્ત ગાત્ર રહે નીત તાસ.
ખુહુરોદો કૃષ્ણવર્ણુ તીસ જાનોં વીકારયુક્ત તીસ મુખ પહચાનોં;
મલીન શરીર રહે નીત જોઇ, પીશાચ સત્વ સે જાનોં સોઈ.

નાગ સત્વ નારીનાં લક્ષણુ.

વ્યાકુલ ભ્રાત ચિત રહૈ જાસી, ઉભે શ્વાસ બહુ જુભા તાસિ;
બન્દા યુકત રહૈં નીત જોઇ, નાગ સત્વ તે જાનોં સોઇ.

કાક સત્વ નારીનાં લક્ષણ.

ઉદ્વગ વીકૂલ જો કર્ત હૈ, નેત્ર સંગત સોય;
અતી ક્ષુધાર્ત તુમ જાનયો, કાક સત્વસે હોઇ.

બાનર સત્વ નારીનાં લક્ષણુ.

અતયંતચ પલ જીસ કો તુમ જાને ઉદ્ધરંત નેત્રપુનતાહી પહીચાને
દંત સો દંત વીસાવે જોઇ, બાનર સત્વ તે જાનો સોઈ.

રાક્ષસ સત્વ નારીનાં લક્ષણુ.

મુભા દુષ્ઠ તુમ જીસ કા જાને, અપ્રીય વાકય જુ તાહી માને;
સ્નાન આદ સોં નહીં કરે જો પ્રીતી, રાક્ષસ સત્વ તે જાનો મીતિ

અનેક દેશ સ્ત્રી નિરૂપણમ્.

મધ્ય દેશ સ્ત્રી લક્ષણ.

દોહા—વેષ વીચીત્ર સુ સાજ, કર્મો દક્ષ સુશીલીની;
પંચવાણુ મન રાજ, મધ્ય દેશકી કામીની.

માલવ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ભોગીન કલાનુરાગુણી સુરત સ્વલ્પ રસ કેશ;
કર ધાતન ધીરા સુભગ બનીતા માલવ દેશ. /

આભીર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ચીર અભીધાતન જુસુકી નખ દન્તન કર હાસ;
પ્રીયમ્વદા બનીતા સુઘડ દેશા ભીર સુપાસ.

લલાટ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સો૦—લોલુપ સુઘડ સુધાડ, તન કોમલ રમની સુભલ;
સુરન નૃત્ય ગતીચાઢ, લાટ દેશ કી કામીની.

કર્નાટક દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—અતી હી દુર આચારીણી કોમલ કર્મ સુદક્ષ,
ક્રીયા હીન મન રમત સો કર્નાટક કો લક્ષ.

કૌશલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—રત મત ગત જાકી સહી પંચ શરન કર ધાત;
ચતુર કલા પરબીન સો કૌશલ બામ સુહાત,

મહારાષ્ટ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—અતી નીર્લજ્જ ચંચલ ચપલ સકલ સુદઢ અનુરાગ,
મહારાષ્ટ કી કામીની પંડીત કહત સુભાગ.

ગૌડ બંગાલની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠ—પુષ્પ સમાન શરીર કોમલ ચેષ્ટા ક્રૂર અતી;
મત વીરક્ત નહી ધીર, વીષમ યુદ્ધ મત બાવરી.
ચલત નેત્ર શુભ ગોલ, તરલ તરંગી મન હરત,
ગૌડ દેશ હંસ બોલ, બંગાલે કી કામીની,

મુત્કલ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—રત બીપરીત સુચાહ, લજ્જા હીન સંતોષીણી,
સદન મદન મનુમાહ, મુત્કલિ નારી સુદક્ષણી.

કામરૂ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

સોરઠા—કામ કલા પરબીન, પ્રીયવદા કોમલ ભલી,
હાસ વીલાસ સુખીન દેશ કામરૂ કામીની.

વતજા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

અપન્ દોષ કર ગુપ્ત, પરદોષન શીઘ્રહિ કહત;
દ્દઢ શરીર સુ બિરક્ત, બનવાસિન નારી સુભગ.

ગુર્જર દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—લસત નયન શુભ અંગસો વેષ સુઘડ કમનીય;
ક્રિયા દક્ષ લક્ષણ સુરત અલ્પ કથા રત પીય.
મૃદુ મુસ્કાન સુહાત, હંસત કરત જબ તબ કહી;
મંદ મંદ મુસ્કાન નારિ સુઘડ, ગુજરાતકી.

અવંતિ અને સિંધુ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—ક્રોધ ભરી વેગન ભરી ખરી કપટ સહકાર;
દુષ્ટ સ્વભાવ સુ કવિ કહત સિન્ધુ દેશકી નાર.

તૈલંગ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કેલિ ખેલી મેં નિપુણ અતિ લાજ ભરી કમનીય;
મન હરની ફુલન ફૂલી તિલંગ દેશકી તીય.

દ્રવિડ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કોમલ બચ લઘુ ભોગની સાહસ ભય નહિ જાય;
પરમ સયાની કામિની દ્રબિડ દેશ કહિ તાય.

કમ્બોજ દેશની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

દોહા—કલાહીન સંતોષ નહિ નખસિખ અવગુન ચાલ;
દુષ્ટ સુભાવ સક્રોધની કામ્બોજીય કરાલ.

નાયકા લક્ષણ.

દોહા—રસ સિંગાર કો ભાવ ઉર ઉનજત જાહિ નિહાર;
તાહી કો કવિ નાયકા વરનત બિવિધ પ્રકાર.
કહી ત્રિવિધિ સો નાયકા પ્રથમ સ્વકીયા નામ;
પુનિ પર કિયા દૂસરી ગણિકા તીજી વામ.

સ્વકીયાનાં લક્ષણ.

દોહા—નિજપતિ હી કે પ્રેમ મય જાકો મન બચ કાય;
કહત સ્વકીયા તાહિ સોં લજ્જા શીલ લુભાય,
સ્વકીય તીન પ્રકાર કી મુગ્ધા મધ્યા જાન;
પ્રોઢા પુની તિસરિ કહી કરત તાસુ ગુણ ગાન.

મુગ્ધાનાં લક્ષણ.

દોહા—ઝલકત આવે તરૂણઈ નઈ જાસુ અંગ અંગ;
મુગ્ધા જાસોં કહત હૈં જો પ્રવીણ રસ રંગ.

મો મુગ્ધા દ્વૈ ભાંતિ કી કવિજન કરી બખાન:
ગ્યાત યોવના એક પુનિ અગ્યાત યોવના જાન.

અજ્ઞાત્ યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—જબ યોવન કો આગમન જાન પરત નહિં જાહિ,
સો અગ્યાત યોવન તિયા ભાષત સુકવિ સરાહિ.

જ્ઞાત યોવના નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—તન મેં જોવન આગમન જાહીર જબ જયહી હોત;
ગ્યાત યોવના નાયકા તાહિ કહત કબિ ગોત.

નવોઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—અતિ ડરતે અતિ લાજતે જો ન ચહે રતિ બાન;
તિહિ મુગ્ધા કો કહત હૈં સુકવિ નબોઢા નામ.
પતિ કી કછુ પરતીત ઉર ધરૈ નવોઢા નાર;
સો બિસ્ત્રબધ નબોઢા તિય બરણુત બિબુધ વિચાર.

મધ્યા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—ઈક સમાન જબ હે રહત લાજ મદન યે દોય
જાતિય કે તન્મે તવહિં મધ્યા કીહયે સોય

પ્રૌઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

લલિત લાજ કછુ મદન બહુ સકલ કેલિકી ખાન:
પ્રૌઢા તાહી સોં કહત સુકવિન કે મન માન.

રતિ ।પ્રયા નાયકાનાં લક્ષણ.

તિય તન લાજ મનોજ કી ગોં અબ દશા દિખાત;
જયોં હિમંત ઋતુમેં સદા ઘટત બઢત દિન રાત.

આનંદ સમ્મોહા નાયકાનાં લક્ષણ.

લરત કેલિ પિય હિય લગી કોક કલન અબરેખ;
બિમુદ કુમદ લો હૈ રહી ચન્દ મન્દ દ્યતિ દેખ.

મધ્યા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

કોપ જનાવેં બ્યંગ સોં તજૈ ન પતિ સન્માન;
મધ્યા ધીરા નાયકા નીકે કર પહિચાન.

મધ્યા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

કરૈ અનાદર કંથકો પ્રગટ જનાવૈ કોપ;
મધ્યા અધિરા નાયકા તાહિ કહત કર ચોપ.
ધીર બચન કહિ જો તિયા રોજ જનાવત રોષ;
મધ્યા ધીરા ધીર તિય તાહિ કહત નિર્દોષ.

પ્રૌઢા ધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—ઉર ઉદાસ રતિ તે રહૈ અતિ આદરકી ખાન;
પ્રૌઢા ધીરા નાયકા તાહિ લીજિયે માન.

પ્રૌઢા અધીરા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—કછુ તકજન તાવન કછુ કરિજુ જનાવૈ રોષ;
પ્રૌઢા અધીરા નાયકા નિરખ નાહકો દોષ.

પ્રૌઢા ધીર અધીરા લક્ષણ.

દોહા—રતિ તે રૂખી હૈ જહાં દુરજુ દિખાવૈ બામ,
પ્રૌઢા ધીર અધીર તિય તાહિ કહત પસધામ.

જયેષ્ટા કનિષ્ટકા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—પિય પ્યારી જયેષ્ટા કહી અનપ્યારી લઘુ સોય;
બરણુત જયેષ્ટ કનિષ્ટકા જહાં બ્યહીં તિય દોય.

પરકીયાનાં લક્ષણ.

દોહા—હુઇ જો તિય પર પુરૂષ રત પરકીયા સો બામ;
ઊઢા પ્રથમ બખાનહી બહુરિ અનુઢા નામ.

ઉઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—જો બ્યાહી તિર ઔર કો કરત ઔર સોં પ્રીતિ;
ઉઢા તાસોં કહત હૈ હિયે સખી રસ રીતિ.

અનુઢા નાયકાનાં લક્ષણ.

અન બ્યાહી તિય હોત જહાં સરસ પુરૂષ રસલીન;
તાહિ અનુઢા કહત હૈ કવિત પંડિત પરવીન,

બચન વિદગ્ધા નાયકાનાં લક્ષણ.

બચનન કી રચના સોં જો સાધે નિજ કાજ;
બચન બિદગ્ધા નાયકા તાહિ કહત કવિરાજ,

ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા.

જો તિય સાધે કાજ નિજ કરૈ ક્રિયા અનુમાન;
ક્રિયા વિદગ્ધા નાયકા તાહિ લીજીયે જાન.

કુલટા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જો બહુ લોગન સોં જુતિય રાખત રતકી ચાહ;
કુલટા જાહિ બખાનહી જે કવીન નરનાહ.

મુદિત નાયકાનાં લક્ષણ.

દોહા—સુબત લખત ચિત ચાહ કી બાત ભાંતિ અભિરામ.
મુદિત હોય જો નાયકા મુદીતા તાકર નામ.

અનુસિયાન નાયકાનાં લક્ષણ.

હોનહાર સંકેત કો ધર અભાવ ઉર માંહી;
દુખિત હોય દુબરી કહત અનુંસિયા નામ.

અનુસિયના નાયકાનાં લક્ષણ.

જુતિય સુરત સંકેત કો રમન ગમન અનુમાન;
બ્યાકુલ હોત સુ સુન્દરી અનુસયના પહચાન.

ગણિકાનાં લક્ષણ.

કરૈ ઔર સોં રતિ રમણુ ઇક ધન હી કે હેત;
ગણિકા તાહિ બખાન. હી જે કવિ સુમતિ નિકેત.

દુખિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

પ્રીતમ પ્રીમ પ્રતિત જો ઔર તિયા તન પાય;
દુખિત હોત સોઈ જાનિયે અન્ય સુરત દુખદાય

માનની સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

ખાન પાન શય્યા શયન જાસુ ભરોસે આન;
પિય સોં કરે જુ માન તિય કહી માનની જાન.

પ્રેમગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

કરૈ પ્રેમ કો ગર્વ જો પ્રેમ ગર્વિતા નાર;
મોહન તાસોં કહત હૈં સુમત કવિ સુવિચાર.

રૂપગર્વિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

રૂપ ગર્વ કો ધારતિય કરત માન મન માન;
રૂપ ગર્વિતા નાયકા સુકવી કરત સુરગાન,

અથ દશનાયકાનું વર્ણન.

પ્રોષિત[1] પતિકા ખંડિતાં કલહ[3] ન્તરિતા હોય;
બિપ્રલબ્ધ[4] ઉત્કા[5] બહુરિ બાસક શય્યા[6] જોય.
સ્વાધિનહુ પતિકા કહત અભિસારકા બખાન;
પ્રગટ પ્રુવાસ્ય[9] ત પોતિક આગત[10] પતિકા જાન.

યે સબ દ્રશવિધિ નાયકા કવિન કહી નિરધાર;
તિનકે લક્ષણુ લક્ષ સબ ક્રમસે કહત વિચાર.

પોષિત પતિકા નાયકાના લક્ષણ.

દોહા—પિય જાકો પરદેશમેં પોષિત પતિકા સોપ;
ઉદિત ઉદ્દીપન તેજતન સંતાપિત અતિ હોય.

ખંડિતા નાયકાના લક્ષણ.

અનતરમેં રચ ચિન્હ લખ પ્રીતમકે શુભ ગાત;
દુખિત હોત સો ખંડિતા બરનત મતિ અબ દાત.

કલહન્તરિતા નાયકાનાં લક્ષણ.

પ્રથમ કછુ અપમાન કર પિય કો ફિર પછતાય;
કલહન્તરિતા નાયકા તાહિ કહત કવિરાય.

બિપ્રલબ્ધા નાયકાના લક્ષણ.

પિય બિહીન સંકેત લખિ જોતિય આત અકુલાય;
તાહિ બિપ્રલબ્ધા કહત સુ કવિન કે સમુદાય.

ઉત્કંઠીતા નાયકાનાં વલણ.

લહિ સંકેત સોવે જુતિય રમન આગમન હેન;
તાહિ કો ઉત્કંઠિતા બરનત સુકવિ સચેત.

વાસક સય્યા નાયકાનાં લક્ષણુ;

સાજહી સેજ સિંગાર તિય પિય મિલાપ કે કાજ;
વાસક શય્યા નાયકા તાહિ કહત કવિરાજ.

સ્વાધીન.પતિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

જાતિય કે આધિન વ્હૈ પ્રીતમ રહૈ હમેશ;
સુસ્વાધીન પતિકા કહી કવીન નાયકા વેશ.

અભિસારિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

બોલ પાઠવૈ પિયાહિ કે પિય પૈ આપુહી જાય;
તાહો કો અભિસારિકા બરનન કવિ સમુદાય.

પ્રવસત્પતિકા નાયકાનાં લક્ષણ.

ચલન ચહૈ પરદેશકો જાતિય કો જબ કંત;
માહિ પ્રસવત્ય પ્રેયસી કહત સુકવિ મતમંદ.

આગત પતિકાનાં લક્ષણ.

આવત પતિ પરદેશ તે હરખત હોત જુ વામ;
આગત પતિકા નાયકા તાહિ કહત રસધામ.

અધમા સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

જયોહી જયોં પિય હિત કરત ત્યોં ત્યોં પરત સરોષ,
તાહી કરત અધમા સુ કવિ નિઠુરાઇ કી કોષ.

મદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

વારંવાર પુરૂષની તરફ જોવું, પોતાનાં ભુષણ વગેરે ખખડાવી પુરૂષને પોતાના તરફ રાગવાળો કરવો અને તેને ખુશ કરવાને માટે મોટી મોટી વાતો કરવી. પુરૂષને જોઇ શરીર મરડવું, છાતી વગેરે તેના સાથે ખુલ્લી કરવી, રસીક ભાષણ કરવું, ગોદમાં બાળક અથવા બીજી વસ્તુ લઇને છાતી સાથે લગાવવી, પાન ખાવું, દાંતે મસી લગાડવી, સુગંધીત વસ્તુઓ લગાડવી, પુરૂષ પાસે કોઇ વસ્તુની માગણી કરવી, બીજાને સંબોધી વાર્તાલય કરવા અને રસીક ગીત કે ભજન વાર્તા ઇતિહાસ ઉપર વધારે શોખ રાખવો એ મદમતીનાં લક્ષણ છે.

અમદમતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ.

પુરૂષથી દુર રહેવું, વાતચિત કરતાં નાક સંકોડવું, પુરૂષની વાતો તરફ બેદરકારી બતાવવી, કોઇના તરફ નાહ જોવું તથા વસ્ત્રા-ભુષણ, પાન, સુગંધીત આદિ વસ્તુઓનો અને જેટલી કામોત્તેજક વસ્તુઓ છે તેનાથી દુર રહેવું એ જે સ્ત્રી મદમતી નથી તેનાં લ-ક્ષણ છે.

વિયોગિનિનાં લક્ષણ.

માથાના બાલ છુટા રાખવા, હાથપર માથું મુકી જમીન તરફ જોવું, અચાનક શબ્દ સાંભળી ચમકી ઉઠવું, હંમેશ વિયોગ અને ઇશકની વાતો કરવી, મુખપર ફિકાશ, હોઠો સુકાયેલા, શરીરપર સુસ્તી, કોઇ કામમાં ચિત નહિ લાગવું અને જે વસ્તુમાં ચિત્ત હોય તેનુંજ ધ્યાન ધરવું એ વિયોગીની સ્ત્રીનાં લક્ષણ છે.

સ્ત્રીના સ્વભાવિક ગુણ.

લજ્જા યુત મુસિકાન મંદ ફિર ઠેરન સુખકી;
અર્દ્ધ કટાક્ષ નિહારી મધુર બોલન અતિ સુખકી.
ઇર્ષા સોં કરિ કલહ ચરિત્ર અનેકન કરિવોં;
ચંચલ દ્રગન નિહાર ભીતિ સોં ભય ચિત્ત ધરિબો.
ગય ગમના ચલનિ ઠિઠકની બહુરિ મિસકર ઠાડી હૈરહ;
યે સાધારણ ગુણ ત્રિયન કે માનોં પ્રીતમ કહન.
ચંચલ દ્રગ સોં દૃષ્ટિ પાત સૂધી કો કરિવો;
લજ્જાસોં હાસી ફેરિ બચન મીઠે ઉચ્ચરિવો,
ચતુરાઇ સોં વંક ભોહ ધનુ મેંન સમ્હારન;

અર્ધ કટાક્ષ નિહાર બાન પ્રીતમ ઉર મારન;
લીલા વિલાશ મૃદુહાસ યુત મુખ પંકજ શોભાયતન;
ઐસે સ્વભાવ ગુણુ સહજ હી મન મોહન યુવતીજન.

સ્ત્રીના શણગાર.

ઉવીટ ઉવંટનો અંગમીજ મલદેહ છુડાવન;
સીતલ નીર ઉંસીંર ગંધયુત સુચિ સોં નહાવત.
લાવેં કેશન ખીલ નેહ દધિ રસયુત મીજતિ;
ધોવત સહજ સ્વભાવ અલીમિન અપને ખીજત.
પટુ પૌછિ ચીર રંગ રંગ કે તિય કંચન મન ધારતી;
પ્રીતમ હિત કોમલ કંજકર કચ કામિની સુધારતી.
ડારિ ગધયુત નેહ કિયે લાવે સટકારે;
બૈની ગુહી બહોરી માન પન્નગ કે મારે.
બૈંદી કેસર આડ ભાલ દ્રગ અંજન ધારો;
પ્રગટ ભાગ્ય મણિ કાઢિ મ્યાન તે ધરો દુધારો.
શુચિ ચંદન લેપન અંગ મેં અતર સુવાસિત કુચતટી;
જીવક કર મહ બર પગનમેં કંચન જનુમીના જટી.
ચિબુકબીજ તિલસાજી વન્દ બિન્દી કે સોહે;
ગોલગાલ તિલ ઝલક સદા પ્રીતમ મન મોહે.
રૂચે રૂચિર મૃદુ અધર લાલ પર વાલ સરીકે;
મિસ્સીયુત રદ લસૈ લાલ મોતી દુલરી કે.
છવિદત માંગ સિંદુદૂર યોં શશિ વદની કે ભાલ પર;
જનુ રક્ત ભરી કૃપાન નૃપ મદન ધરી હૈ ઢાલ પર.

મુખ મેં બીડા ચાવી સુગન્ધિત સ્વાસ પ્રસારે;
યો સોલહ સિંગાર નાાર ચાતુર હી ધારે.
જો જાને રસ રંગ રીતિ સિંગાર બનાવે;
પ્રીતમ રહે પ્રસન્ન આપ રતિ રમિ સુખ પાવે.
સિંગાર ભેદ સોલહ ઇન્હે ચાતુર ચિતધર લીજીયે;
રતિ રંગ ઉમંગ કિયો ચહે પહલે ઇન કો કીજીયે.

સ્રીનાં આભુષણ.

નપુર પાજેબ છલા સાંકરી જંજીરી તોડા ઝાંઝન રમઝોલ છડા લચ્છેનકો આનીયે છૈલ ચુરી છાગલ પગ પાનપુલ સાંકડા કીકડી અતે પગ આભૂષણુ જાનીયે, ૧ કટિ શુદ્ર કિંકણી કી કરધની ડાર ચાબીન કે ઝબ્બા જંધ ઉપર લહરાનિયે, ડાઇ મડ કાટ કે પાખલ દેન નીકી પૈ લચૈલક કામિની દેખ કૈ બખાનિયે ૧

સબૈયા—અંગુરી મુદરી છલ્લા છબિ છાપ છબીલી કે પોરન પૈ મુખ દેખન કે હિત આરસી હે હથકુલ અથેલી પિછોરન પૈઇ મઠેમાં કડે કર મેં સોહે ઇમઠે મન દાખિ મરવેરન પૈ. પહુંચે પૌહચી છબી કંધન કી છન છેલી છેલી ઓ તોરનપે.

ગયે કંટ લિરી દુલરી તિલરી મન મોહન માલ કરી લરકે,
વિય હારઅહાર કરૈ અપની કુચ કુમ્ભજ ચંપાકલી હરકે,
પાંચૌં લડકી ગરૈ પંચલડી જુગનુ છબી દેખ હિયા હરકે
ગુલબદન પૈ ગલ બંધન હો લખિલપ્રીતમ તાહિ: કહાં સરકે;
આભુષણુ કણ્ઠ અનેકન હૈ સબ દેશન કે બહુ ભાંતિન કે.
સબ નામ કહાં તક જાય લિખે પહરાવ અનેકન જાતિન કે

લિપટે રહેં કણ્ઠ તથા લટકે સબ હોત યહી દ્વ ભાંતિન કે;
પહરેં રમણીંક તિન્હે લખિ હર્ષિંત હે પીતમ તિનકે,
મકરાકૃત કુણ્ડલ કરનફૂલ ગુરકી ઝાલે બાલી બાલે,
વિજલી ગોશે કાંટે પટ્ટી ઝુમકા ઝુમકી ઝીલમીલ ડાલે.
પત્તે ઓર નુરજહાની કે પહરાવ અનોખે નીરયાલે,
યે ગહને કાંનો કે પ્રીતમ રૂખસારોં પર રહને બાલે
બૈના બીદી ટીકા ઝૂમર માછે પર શોભા દેતી હૈ;
નથ ભલકારીં મોટી ડારી હોટોંકા રસ પી લેતી હૈ;
સીર સીસફૂલ ફુદને કેકી ચોંટી કયા લહરે લેતી યે;
ગહને બતીસ પન્હીં મે હે ગીન લીજે ગીનતી કેતી હે.

દુતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ.

રહૈ સોચ ઉચરૈં બચન મધુર મધુર હીત માન,
સો ઉતમ દુતી કહી રસ ગાયન મેં જાન;
કછુક મધુર કછુ કછુ સરૂપ કહે બહન જો આય,
તાહી કો કબી કહત હૈ મધ્યમ દુતી ગાય;
કૈ પીયા સોં કૈ પીય સોં કહૈ સરૂષહી બૈન,
અલમા દુતી કહત હૈ તાહી સો કવી ઐન;
હે દુતી કે કાજ એ બીરહ નીવેદન એક,
સંઘટન દુજો કહ્યાં સુકબી કહત બીવેક.
બીહર બીનાથ સુનાય કે બીહર નીવેદન જાન,
દોઉન કો જુ મીલાય વો સો સંઘટન માન.

સામુદ્રિક અંગ.

ઉંન્માન સંધી સુશ્લીષ્ઠતા સાર વર્ણુ સંધ્યંગ,
શબ્દ પ્રકૃતી સત ક્ષેત્ર બખ કહત પુરૂષ કો અંગ;
ઐસી બાતેં લખ કહત સામુદ્રિક નર શ્રેષ્ઠ,
તીન કાલ કી વાર્તા શુભ અરૂ અશુભ યથેષ્ઠ.

સ્ત્રી સામુદ્રિક.

કુંડાલયા—ઉંચે પગ હોં જાસુ કે અગ્ર ભાવ હોય પીન,
રક્ત વર્ણું નખ દીપન સો સુંદર સુભગ નવીન,
સુંદરી સુભગ નવીન ગુલ્ફ હોય ગુઢ જાસુ કે,
અંગુરી લસત સુનાર પરસ્પર મીલી તાસુ કે;
કનક બર્ણું મુખ કમલ અંગ હોય શુભ અમુચે,
બરૈ ભુપ સમ પુરૂષ નારિ પગ જાકે ઉંચે.

છપ્પય—યુગ ભ્રવ મીલીન હોય ન લમ્બે ચોડે હી કે,
બાલ ચંદ્ર આકાર હોય શુભ અતીહી નીકે;
રોમ હીન અતી ઉંચ નીચ નહી હોય લલાટું,
ઐસી તીય શુભ ગહત રત નીપટ કપાટું;
શ્રવણુ બડે હોં જાસુ કે કોમલ સ્વરસ રસાલ કર,
કૃષ્ન કેશ કી કામિની શુભ કહ મોહનલાલ બર.
ગ્રીવા છોટી હોય નારિ નિર્ધન સુ બખાની,
લમ્બી ગ્રીવા જાન કુલક્ષણુ રત સિયાની;
મોટી ગ્રીવા કુર દુષ્ટઆલા સ્વભાવકી,
પ્રીત ન માને તનક હેત પ્રિયતમ અભાવકી;

કર્ણ બર્ણ શુભ રતિ મતી હતી સુપરમ વિશાલ અતી,
બુદ્ધી વીલક્ષણ સુંદરી બરની મોહનલાલ સતી.

દોહા—જાકે કર મેં પદ્મ કુમ્ભકા ચિન્હ પડા જો હોવૈ;
નીસ્સંદેહ તાસુ પતી રાજા હોકર નીશ્ચર સોબે.
જાકે નખહોં રક્તવર્ણ કે પગતલ લાલ સુહાયે,
પતી પીતૃ કુલ કા બો નારી કલ્યાણ કરે સતભાયે
જાકા પાર્શ્વ ભાગ હો મોટા તીય દુર્ભાગન માનોં;
ગહે સમાન સૌભાગ્ય ઉંચ પસવાડા કુલટા જાનોં.
જાકે ગમન કાલ મેં પગ કે નીચે ભુમી કંપાય;
બ્યાહ ભયે પીછે હી બીધબા સો નારી હો જાય. /
અંગુરા કીનષ્ઠા જાનારી કીચલય ભુમિ નહિ છીએ.
બ્યાહત રાંડ સોય બહ નારી જગ મેં દુખસો જીએ.
જાકી તર્જન મધ્ય નામિકા ચલત ભુમિ નહિ આટે,
રહૈ દુકિખની સદા નારી સો ભીખમાંગ દિન કાટે.
તર્જની જાકી ચલત મેં ચઢૈ અંગુરન પૈ ધાય;
સો ાબધવા વેગહિ બનૈ કૌ કોક સમઝાય.
ગમનકાલ મેં જો નારી કૈ ધુર ઉડે સંગ ચાલૈ;
હોય કલંકન નિશ્ચય જગમેં ત્યાગ કરૈ ભુપાલૈ.
રોમહીન દોઉ જંઘ જાસુકી શિરાહીન હો ધારે;
વહ નારી સુલક્ષણા જાનૌ બ્યાહ કરૌ રૂચિધારૈ.
જાકા તલુવા પાંવ કા માંસલ મૃદુલ દિખાવે;
રતુબર્ણ હો જાપર ભારી સો ધનિ ધનક કહાવે.
જાકે હો નિતંબ ચૌકોરે કોમલ માંસલ ભારી;

કૈત સમાન ગોલ વે હોવે સુખાસીન સો નારી.
જાકા ઉદર મૃદંગ કુંભ સમ હો પેઠા આકારૈ.
કુલ કલંકિની હો યહ નિશ્ચય બ્યાહ કિયે નહિ સારૈ.
જાકા ઉદર બડા હો નિશ્ચય રહસી નિસ્સંતાન;
જઠર દેહ લંબા હો જાકા મારે પતિ કે પ્રાન.
જાકી કોખ હોય અતિ ચૌડી પુત્ર જનૈતે નારી;
ઉંચા પેટ જાસુ નારી કા બન્ધ્યા કહૌ પુકારી.
જાકે સ્તન દોનો હોવેં જસ ધટ પંચ સમાન;
દુષ્ટા નારી કરૈ સબ દુષ્ટા ધન ધની કા જાન.
જાકા દહિના સ્તન ઉંચા પુત્ર બતી સો હોવે;
બાયસ્તન ઉંચા હો પુત્ર જનાયે સુખ હોવે.
જાકે ઉંચે નેત્ર લખૌ તિહી અલ્પ જીયગી જાનો;
ગોલ નેત્ર કી નાર જો કુલટા રમે સભી સોં માનો.
હંસત સમય જા નારી કે ગાલ ગઢા પઢ જાવે;
તાકૂં બ્યભિચારણુ નિશ્ચૈ કોકશાસ્ત્ર બતલાવૈ.
લંબા હોય લલાર જાસુ કો સૌ તિય દૈવ મારૈ;
ઉદર લંબકી નારી જાનો સસુરે !એગ પછારૈ.
સ્ફિક લંબ હો જા તિરિયા કા સર્વ સુન્દરી હોય;
બ્યાહત હી પતિ કો ખા જાવે બ્યાહન કરિયો કોય.
હોવેં કારે દાંત જાસુ કે તિય દુખ પાબે ઘોર;
કૃષ્ણ માંસ યુત દંત જાસુકો સો તિય હોગી ચોર.
નીચૌ ઘૂંઘટ માર કૈ ચલૈ ચાલ ઉત્તાલ;
સોતિય હૈ બ્યભિચારિણી ભાષત મોહનલાલ.

પુરૂષ જાતિ પ્રકાર ભેદ લક્ષણ.

પુરૂષ જાતિ ભેદથી ચાર પ્રકારના છે અર્થાત શશક, મૃગ, વૃષભ, અને અશ્વ.

શશક જાતિનાં લક્ષણ.

છપ્પય છંદ—સાધુ સંગ અનુરાગ ભક્ત ઉત્સુક પ્રિયવાદી;
સતવાદી સત્સંગ સત્ય વ્રત ધારણ આદી,
સુદ્દઢ પ્રેમ અનુરાગ બચન મીઠે મુખ બોલે,
પરહિત સાધન હેત બદન આપુન તક તોલે;
અતિહિ સુલક્ષણ સોં ભરૈ ખરો પ્રેમ પ્રણિપાલ;
પર તિય રિત નિંદત કરત શશક સુ મોહનલાલ.

મૃગ જાતિનાં લક્ષણ.

છપ્પય—સદા હાસ્ય મુખ રહત ચિત વૃતિ અતિ ઉદાર સી;
દીર્ઘ અંગ બલવાન પ્રીત નિત ગાન ધારસી.
ચંચલ ચપલ સયાન અધિક ભોજન અનુરાગી.
ભક્તિ માન સુખદેવ કૃસ્ન ગુન ગાન બિરાગી,
દાન દેત અભ્યાગતહિ પરતિય રતિ ડરત,
મોહન મૃગ સે પુરૂષકી જગત પ્રશંસા કો કરત.

વૃષભ પુરૂષના લક્ષણ.

છપ્પય—અંગ મનોહર મધુર બયન ગુણ બાન શીલ યુત,
બહુરિ કુટુમ્બીં હોત પરિશ્રમ પાલત શ્રી યુત;

પૂત ગંધ તન આવ પરસ્પર મિલત જુ નાકે;
છોટે છોટે પૈર કુલવર પુષ્ટ સુતિ કે,
લાજ હીન તિય લખત જો ઉત્કલ ચિત હો જાય;
પાપ કાર્ય્ય મેં ભય નહીં વૃષભ કહીજૈ તાય;
શીલવાન અસિગુની મનોહર અંગ સજાવે.
બોલે મધુરે બચન સંગ ખોટા નહિ ધાવે;
પર તિય ભોગી સદા રતી કી ઇચ્છા રાખહિ;
નિદ્રા અલ્પ સુ તાહિ બચન મુખ મીઠે ભાખહિ;
સદા ઇચ્છા રહ રત લગી મન મેં જાકે જોગ વર,
મોહન વૃષભ સુ પુરૂષ હૈ કામ કળા ઔતાર નર.

અશ્વ જાતિનાં લક્ષણ.

કરૌ કરૌ વર્ણ મહા પાપી પર નિંદક,
ધર્મહીન બુદ્ધિ હીન કામ રત સદા સુ હિંસક,
દિવસ રૈન ફિગમણુ નારિ મુખ જોબન હારા;
સબ જાતિન સોં રમત ભૃષ્ઠ ચાતુર મતવારા,
દુરાચાર દુર્મત રતી કુલ કલંક કર ક્રૂર મતિ;
અશ્વ જાતિ મોહન પ્રગટ અબગુન સોં ભરપૂર અતિ.

સોરઠા—ચાર જાતિ કહદીન, પુરૂષન કી સબને કહી;
અપર સુનહુ પરબીન, પંચ જાતિ ઔરહું સહત.

પંચ મહાપુરૂષ લક્ષણ.

૧ **માલવ્ય પુરૂષનાં લક્ષણ**—એ જાતના પુરૂષ માળવા, કામરૂ, કચ્છ, ભરૂચ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, સિંધુ આદિ દેશોનું પાલન કરે છે. એ ગુણી છે.

૨ ભદ્ર પુરૂષનાં લક્ષણ—એના પુષ્ટીકારક સમ વર્તુલ લાંબા હાથ હોય છે. પુષ્ટ વૃક્ષસ્થળ, સંતોષી, ગુણી, વ્યાઘ્ર સમાન, મુખ સ્થીર, સ્વભાવ ક્ષમાયુકત, ધર્માત્મા, કૃતજ્ઞ, બહુ શાસ્ત્ર જાણનાર, સુંદર શરીર અને લલાટનો, નૃત્ય ગીતમાં રતિ ધરાવનાર, અને ક્રાંતિયુક્ત હોય છે.

૩ **રૂચક**—શત્રુઓને મારનાર, સાહસી, ગૌબ્રાહ્મણ દેવ ભકત હોય છે.

૪ શશ—ઉંચા દાંત, શીઘ્રગામી, બાહ્યિક પથમાં આશક્ત, પરસ્ત્રી રત, પાપી, વનપર્વતાદિમાં વાસની રૂચીવાળો હોય છે.

૫ હંસ—ખસ, શુર, ગંધાર, અને અંતર્વેદને ભોગર્વનાર છે. જલ સાથે પ્રીતિ, શુમ્કાસાર હોય છે. ૧૬૦૦ પલ શરીર એનું હોય છે.

પુરૂષ સામુદ્રિક.

ત્વચા જીહવા દાંત નખ નેત્ર પાંચ સ્થાન,
નિર્દ્ધન કે રૂખે રહેં ધની ચીકને જાન;
છિદ્રે જાકી દાંત હો બદન દુબરો જોય,
અતિ ગુનિયાં નિર્ધન ભલૌં મોહન જૈસૌ હોય.
જાકે ઉંચે માસ દિખાવેં સો ભોગી નર જાનેં,
ખિચે કપોળ માંસ સો હીને નારિ બિહીન બખાનેં;
છોટી ભોંએ હો દરિદ્રી મિલી ભોંહ ધન નામા,
ટુટી ભોંહ બીચ મેં નીચી સો નર ભોગે વામા;
નેત્ર મૂંદ કર હંસે સો પાપી દોષી બારંબારી,
નિબલ નપુંશક આંખ ચુરાવે તકે ન તન કછુ નારી;

ચપટે કાન હોય ભોગી કે છોટે કૃપણ કુચાલી,
બડે કાન કે જીવેં અધિકૈ સુખી ધની સુભ હાલી.
શ્રી શમ મુખ હોવૈ જાકો સો સન્તાન ન પાવૈ,
ગોલ મુખી નર લમ્બા મુખ નિર્ધન રંક કહાવે,
સુન્દર મુખકા ભોગી નર જગ અધિક રમાવે નારી,
લખ સામુદ્રિક કોકશાસ્ત્ર મન ' મોહન ' કહા બિચારી.

છપ્પય—કોમલ કમલ સમાન સ્વેદ સોં હીન જાસુરહ,
મિલી પરસ્પર અંગુરિ હોય સન્જિજત તિન કે મદ;
અરૂણ બરણ ધુતિ દિપત નખન શોભા સુડિ છાઇ,
પુષ્ટ ન નામાસ દિખાત તરલ તરવન કે માહી;
જિનકે ઉંચે ગુલ્ફ હોં શુચિ કુમ્ર્માકાર આત,
લક્ષણ રાજકુમાર કે તાસોં સામુદ્રક કહત.
જિનકે સૂર્પાકાર પાદ નખ ટેઢ દુરંગે.
વિરલ અગુરિન મધ્ય લખત સોઇ દરિદ્ર અભંગે;
હોય મંડુક આકાર ભાગી પુરૂષ કહાવે,
જો કષાય રંગ સાજ વંશ બિચ્છેદ્ર કરાવે,
મૃતિકા રંગ હત્યા કરત પીત સુ પર શ્રી ગહત,
લખ રાખ નખ સૌ ગુણ કથન મોહન સામુદ્રિક કહત.

જંઘા લક્ષણ.

બિરલુ સૂક્ષ્મ ઓર રોમ યુક્ત બર્તુલ જંઘા હો જિનકી,
હસ્થિ શુંડિ આકાર માસ યુક્ત રાજા હોવૈ તિનકી;
સ્થાન શ્રગાલ સમાન જાંઘ હો જિન કી સુનિયે પ્યારે,
રહે સદા ધન હીન દરિદી સો સામુદ્રિક ઉચ્ચારે;

રોમ કુપ મેં એક રોમ હો રાજા કહીયે તાય,
રોમ કુપ મેં દો દો રોમ હો પંડિત સો કહવાય.
તીન ચાર હોય રોમ કુપ મેં રોમ સુનહુ નર જિન કે,
એધ—નહીં—ન દરિદ્રી કહિયત કછુ લેખ નહિં તિન કે;
જાકે જાંઘ માસ કમતી હો મરે પ્રદેશન બીચા,
લઘુ જાનુ સૌ ભાગ્ય વિકટ જંઘા દરિદ્ર અતિ નીચા
નીચે જંઘા હોય જાસુ કે સ્ત્રી જિત સો ગાયે,
માંસ યુક્તા મૃદુ જંઘુ જાન રાજા સો હોત મિલાયે;
પડે જાંઘ હો જિન પુરૂષો કે ઉનકી આયુ બખાની,
દીર્ઘ હોય નિશ્ચય કર માનોં સામુદ્રિક સત બાની.

વૃષણ લક્ષણ.

એક વૃષણ હો જિસ કા જલમે ડુબ મરે વહ પ્રાની,
છોટે વૃષણ પુરૂષ તિય લંપટ સમ રાજા સત બાની;
ઉપર ખિંચે હોય તો જાનહુ થોડે દિન કા જીના,
લાબેં વૃષણ દીર્ઘાયુ કહિ શત સોં હોય ન હીન.

મત્ર ત્યાગ લક્ષણ.

રકત વર્ણ મણિ ધની શ્વેત અતિ મલિન દરિદ્ર બતાવે,
મૂત્ર ત્યાગકે સમય શબ્દ હો પુરૂષ સુ સુખી કહાવે;
એક ધાર સોં મૂત્ર તજે તો પુત્ર સુપાત્રહિ પાવે,
મણિ મધ વેષ્ટ રેષ્ટ ઉંચે કર ભાગ્ય ભલા દર્શાવે.

કટિ લક્ષણ,

સિંહ સમાન કમર હો જાકી રાજા કહિયે તાય,
બાનર ઊંટ સમાન કમર કા નર નિર્ધન કહવાય;

જિસકા ઉદર સમાન હોય બહુ ભોગી નર પહિચાનો,
ઘટ પટ હંડી ઊદર હોય નિશ્ચય ધનહીન સુજાનો.

વક્ષસ્થલ લક્ષણ.

પુષ્ટ કઠોર છાત્ર કા જાનહું શુર બીર પ્રણુવાન,
સમ વક્ષસ્થલ હોવેજિન કે વે હોવેં ધનવાન;
લઘુ છાતી હો જાકી સો હિમ્મત હાર કહાવે,
પુરૂષારથ સો સુખી હીન સદા કષ્ટ વહ પાવે;
જિનકી છાતી વિષમ હોય ધનહીન રહૈ સો પ્રાની,
મૃત્યુ શસ્ત્ર સે હોય કહત સામુદ્રિક સાચી બાની.

ગ્રીવા લક્ષણ.

ચપટી ગ્રીવા હોય નિર્ધની પુરૂષ કહાવે,
શુષ્ક નાસિકા યુક્ત હુ અતિ ધનહીન સુહાવે;
મહિષ સમાન ગ્રીવ હો જાકી શુરબીર સો ગાયા,
વૃષ સમ ગ્રીવ શસ્ત્રસે મૃત્યુ શાસ્ત્રભેદ બતભાયા;
શંખ સમાન તીન રેખા યુત જાકી ગ્રીવ સુહાઇ,
નિશ્ચય રાજા હોય સામુદ્રિક ભેદ કહા મન ભાઈ.
જાકા કણ્ઠ હોય અતિ લમ્બા સો ખાઉ નર જાનોં.
સંચય કબહું કરૈ નહિં કૌડી ક્ષુધા સદા અતુરાનોં;
રોમ રહિત ટૂટી નહીં પીડી હોવે હૈ ધનવાન કી,
યાસોં પ્રતિ બિપરીત બખાની પીડ સુ નિર્ધન પ્રાન કી.

અંગુરી લક્ષણ.

દોહા—જાકી આયુ દીર્ઘ હો અંગુરી લમ્બી જાન;
સુભગ પુરૂષ કી આંગુરી સૂધી કરકે માન.

બુદ્ધિમાન કી આંગુરી પતરીસી પહિચાન;
મોટી અંગુરી દેખકર નિર્ધની વાકો માન
ચપટી સેખા કારકી ધર સામુદ્રિક ધ્યાન;
કપિ કર જાકી આકૃતિ સો નર જાનોં પનવાન.

હથેલી લક્ષણ.

નીચી હોય હથેલી જાકી હોય પિતાકે ધન સો હીન
સમઅર્તુલ કરતલ હોં જિનકે સો ધનવાન સુખી પરબીન;
ઉંચા કરતલ કહિયત દાતા પુરૂષ કહાવે,
વિષય કરતલી ક્રુર ઔર નિર્ધનિયા શાહુ લખાવે;
લાલ રંગ કે કરતલ જિનકે હોં ઐશ્વર્ય સુહાવન,
પીલે રંગ કે કરતલ જિનકે સ્ત્રી રહતન ભાવન;
જો હોવે અંગુષ્ટ મધ્ય મેં સો ધનાડય બતરાવે,
પુત્રવાન નર શ્રેષ્ઠ પૌરિ લચ્છી પણ્ડિત જન જાવેં.

હસ્તરેખા લક્ષણ.

ગહરી રેખા હોય જાસુકી સો ધનવાન કહાયા,
વિરલ આંગુરી જાકી હોવેં નિર્ધન પતિ સો ગાયા;
થોડી રેખા હોય પડી કર મધ્ય સુખી ધનવાન,
અતિ રેખાકા પુરૂષ દરિદ્રી નિશ્ચય કર કે માન.

અધર-ચિબુક-લક્ષણ.

કુશ અરૂ લમ્બા ચિબુક હોય ધનહીન કા,
માસ પુષ્ટ અતિ રૂચીર સુનહ ધનપીન કા,

છોટા અધર જુ હોય તો નિર્ધન જાનૌ,
સમ વિમ્બાફલ સનશ સૂખી સોઇ માનૌ.

મુખ લક્ષણ.

ઓી કાસા મુખ જિનકા સંતાન હીન સો જાનહુ,
ગોલ મુખી નર શઠ નિર્ધનયાં લંબા મુખ કર માનહુ.
જિનકા મુખ ભયભિત દેખ પડૈ સો પાપી હોતે હૈં,
ચૌખંડે મુખ ધુર્ત નીચ નિત કલહ બીજ બોતે હૈં.
નીચા મુખ હો પુત્ર હીન કા કબુ પુત્ર નહિ પાયે,
છોટા મુખ હો જાકા સોઇ સામુદ્રિક કૃપણુ બતાયે.
સમ્પૂરણુ મનહર જાસુ મુખ હો સોઇ ભોગી નર જાનહુ,
સદા સુખી રહ મોહન મનકર સામુદ્રિક સુ બખાનહુ.

કપોલ લક્ષણ.

જાકે ઉંચે હોય કપોલ સો ભોગી નર હોતા હૈ,
સુક સમાન નાસિકા બાલા રાજા મંત્રી હોતા હૈ.

અધ્યાય ચોથો.

ચિકિત્સા તરંગ.

જો કે વૈદક શાસ્ત્રોમાં સંપુર્ણ રોગોની ચિકિત્સા–નિદાન–ઓં પધી સારી રીતે લખી જણાવી છે, પરંતુ હું અહીં જે રોગો સંતાન થવામાં હાનીહારક હોય છે જેવા કે પ્રમેહ–ઉપદંશ–નિપુસકતા–ભગંદર–મંદાગ્નિ વગેરે રોગો માટે લખું છું.

પ્રમેહ થવાનાં કારણ.

ઘણું બેસી રહેવાથી, ઘણું સુવાથી, સ્વપ્નમાં સ્ત્રીસંગ અનુભવવાથી, દહીં, ગોળ, માંસ, ગરમ પદાર્થો વગેરેના સેવનથી, નવાં પાણી પીવાથી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રમેહનું પુર્વ સ્વરૂપ.

દાંત, જીભ, તાળવા આદિમાં ઘણો મેલ ઉત્પન્ન થવો, હથેળી, તળીઆમાં દાહ થવો, શરીરમાં ચીકાશ આવવી, તરસ લાગવી, શ્વાસ ચડવો, વાળમાં ચીકાશ આવવી, નખોનું વધવું, પીશાબ જાડો થવો અને તે સફેદ પાણી જેવો થવો, હાથ પગમાં કળતર થવી, એ પ્રમેહનું પુર્વ રૂપ છે.

કફના દશ પ્રમેહનાં લક્ષણ.

૧ ઉદક પ્રમેહ—એમાં સ્વચ્છ, સફેદ, શીતલ ગંધ રહિત, કાંઇક જાડો અને ચીકણો પેશાબ થાય છે.

૨ ઇક્ષુ પ્રમેહ—એમાં ગન્નાના રસ જેવો મીઠો પિશાબ થાય છે.

૩ સાદ્ર પ્રમેહ—એમાં વાશી પાણી જેવો ગાઢો-જાડો પિશાબ થાય છે.

૪ સુરે પ્રમેહ—એમાં મદિરા જેવો પિશાબ થાય છે.

૫ પિષ્ટ પ્રમેહ—એમાં ચોખાનાં ધોવડામણ જેવો પિશાબ થાય છે.

૬ શુક્ર પ્રમેહ—એમાં વીર્યના જેવો તથા મલીન પિશાબ થાય છે.

૭ સકતા પ્રમેહ—એમાં પિશાબ સાથે મળના કણ આવે છે.

૮ શાંત પ્રમેહ—એમાં શીતલ તથા ઘણો પિશાબ થાય છે.

૯ શનૈ પ્રમેહ—એમાં ધીમે ધીમે એક એક બિંદુ બિંદુ પિશાબ ટપકે છે.

૧૦ લાલ પ્રમેહ—એમાં પિશાબ લારના જેવો ચીકણો થાય છે.

પિત્તના ૬ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ

૧ ક્ષાર પ્રમેહ—એમાં ખારા પાણી જેવો પિશાબ થાય છે.

૨ નીલ પ્રમેહ—એમાં લીલા રંગનો પિશાબ થાય છે.

૩ હરિદ્ર પ્રમેહ—એમાં હળદના રંગ જેવો પીળો પિશાબ થાય છે.

૪ કાળો પ્રમેહ—એમાં કાળા રંગનો પિશાબ થાય છે.

૫ રક્ત પ્રમેહ—એમાં લોહી જેવો લાલ રંગનો પિશાબ થાય છે.

૬ માંજીષ્ટ પ્રમેહ—એમાં મજીઠના અને કેરીના રસ જેવો પિશાબ થાય છે.

વાતનાં ૪ પ્રકારના પ્રમેહના લક્ષણ.

૧ વાસા પ્રમેહ—એમાં ચરબી જેવો તથા મેલો પિશાબ થાય છે.

૨ મજ્જા પ્રમેહ—એમાં હાડકાનાં જેવો અને મેલો પિશાબ થાય છે.

૩ ક્ષોદ્ર પ્રમેહ—એમાં કસાયેલા મીઠા જેવો અને ચીકણો પિશાબ થાય છે.

૪ હસ્તિ પ્રમેહ—એમાં પિશાબ અટકતો અટકતો ઉતરે છે તથા પિશાબ સાથે તાર જેવું આવે છે.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

ચોપાઇ.

ગિલોય યવાયન હરડ ઉશીર, જામુન ચિત્રા પાવો ધીર;
સમ પર્ણિ આમલે મિલાય, કરે કુવાથ મધુ યાય પિલાય.
કફજ પ્રમેહ હોય હૈ નાશ, બંગ સન યોં કીન પ્રકાશ;
દાલ હલદ કુડ વાય બિડંગ, ધાવૈ બેર અગર ધર સંગ.
ચન્દન સ્લેત આન સુરદાર, સભ સમ લીજે કવાથ સુધાર;
મધુ મિલાય કર પીવૈ તાસ, કફજ પ્રમેહ હોય તબ નાશ.

ચન્દન અર્જુન લોધ્ર ઉસીર, યહ સમ કવાથ કરો મતધીર;
મધુ મિલાય કર પીવૈ સોય, પિત્ત પ્રમેહ નાશ તબ હોય.
પટોલ નિંબ આમલે મિલાય, પાય ગુડચો કવાથ બનાય;
મધુ મિલાય કર પીવૈ જોય, પિત્તક પ્રમેહ નાશ તબ હોત;
ત્રિફલા, ત્રિકુટા યહ સમ લ્યાવૈ, ઇન્હ દોઇ સમ ગુગલ પાવૈ;
ગોરખ કાતહી ગુટીકા બાંધ, બલ અન્સાર તાહિ કો સાધે.
દિન પ્રતિ તાહિ બઢાય ઘટાય, બાત પ્રમેહ દેહતે જાય;
પટોલ કવીલા કો ગુડ શાલ, અગર પુષ્ટ પર્ણી લે ડાલ.
સમ પર્ણી જુ બહેડે આન, સભ સમ કો ચૂરણુ કર ઢાન;
મધુ મિલાય કર ચાટે જોય, કપ બાત્ત પિત્ત હરે સર્વ સોય.

કચુર, વજ, નાગરમોથ, ચિરાયતા, દેવદારૂ, હળદ, અતિવીશ, દારૂહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, ત્રીફળા, ચવ્ય, ગજપીપળ, જવખાર, સજી, સાધાલુણ, સંચળ એ સર્વ એક એક ટાંક, પાંચ ટાંક સાર, ૨ ટાંક મિશ્રી–સાકર, ૪ ટાંક શુદ્ધ શિલાજીત, અને ૪ ટાંક શુદ્ધ ગુગલ, એ સર્વને જુદાં જુદાં બારીક વાટીને એકઠા કરવાં. એક ટાંક શુદ્ધ ગંધક, ૧ ટાંક પારાની કજલી, એક ટકાભાર શુદ્ધ અબરખ, મેળવી એ ચુરણને ૪ માસા દર રોજ મધની સાથે ખાય તો સવ જાતના પ્રમેહ મટી જાય છે.

સોપારી પાક–દક્ષીણી સોપારી દશ પળને બારીક વાટીને ૮૦ પલ ગાયના દુધમાં નાખી પકાવવી, થોડું ઘી પણ એમાં નાખી દેવું અને સાકર ૮૦)≈ ટાંક મેળવી પાકને લાયક ચાસણી કરવી અને તેમાં ઇલાયચી, નેત્રવાલા, બલા (બીરઆરા), પીપલ, જાય-ફળ, શિવલિંગી, જાવંત્રી, પત્રજ, દાલચીની, સુંઠ, ઉસીર, સુગન્ધ-

આલા, નાગરમોથ, ત્રીફલા, વંશલોચન, સતાવરી, કૌચબીજ, તાલમખાના, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, મેથી, છુહારે, ખીરની, ધાણા, કસેરૂ, મહુડાં, સિંઘોડાં, જીરૂ, મગરેલા, અજવાયન, મરૂઉ, જટામાસી, સોફ, વીદારીકંદ, મૂસળી, આસન કચૂર, નાગકેસર, કાળાંમરી, ચિરોંચી, સેમરનાં બી, ગજપીપળ, કમળગોટા સફેદ અને લાલ ચંદન ધાવડીનાં ફુલ, એ સર્વ એક એક પલ લઇ તેને બારીક વાટી ઉપરની ચાસણીમાં મેળવી દેવાં. પછી કસ્તુરી, કપુર, અંબર, બંગ, નાગેશ્વરથી શુદ્ધ અબરખ ચતુર વૈદ્યે પોતાની મતી અનુસાર નાખી તેના લાડુ બનાવી બળ અનુસાર સેવન કરાવવાથી સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ મટે છે.

ગોખરૂ પાક—અરધો શેર ગોખરૂના ચુરણમાં એક શેર ઘીને પાંચ શેર ગાયના દુધમાં નાખી તેને ઉકાળી માવો કરવો. પછી એલગીરી, કાળાં મરી, જાયફળ, સમુદ્રશોષ, ઇલાયચી, ભીમસેની કપુર, દાલચીંની, પત્રજ, હળધર, કુટ, અફીણ, તાલમખામા, એ સર્વ બે બે ટાંક અને ૫ ટાંક લોહાસાર એ સર્વથી અરધી શુદ્ધ ભાંગ લઈ અને સર્વ ઔષધીઓને બારીક વાટી ૪ શેર સાકરમાં ઉપલી ઔષધીઓ તથા માવો મેળવી ચાસણી કરીને લાડુ બનાવવા અને તે બળને અનુસરી તેનું સેવન કરાવવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ મટે છે.

ઉપદંસનું નિદાન.

કારણ—નખ, દાંત અથવા અન્ય પ્રકારની ચોટ–ઘા લાગવાથી, સ્વચ્છતાથી પુર્વક નહિ રાખવાથી, હસ્તક્રિયા કરવાથી, મિથ્યા અહાર વિહારથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી તથા રોગયુક્ત સ્ત્રીસંગથી અને અતિશય, ખારા. ગરમ પાણીથી ધોવાથી તથા અત્યંત ઉનું ભોજન કરવાથી પાંચ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ થાય છે.

૧ જેમાં પુરૂષેન્દ્રિયપર કાળા વરણનાં ચાઠાં—ચાંદાં થાય અને ચોટ તથા ચીરવા જેવી પીડા થાય તો તેને વાત ઉપદંશ જાણવો.

૨ જેમાં પીળા રંગનાં ચાંદા—ચાઠાં થાય અને તેમાંથી ઘણું પાણી નીકળે અને તેમાં બળતરા થાય તો તેને પિતોપદંશ જાણવો.

૩ જેમાં સફેદ રંગનાં ચાંદા—ચાઠાં થાય, અને તેમાં ખંજોળ આવે તથા જેમાંથી પરૂ વહે તેને કફોપદંશ જાણવો.

૪ જેમાં ચાંદા માંસનાં જેવાં હોય તેને રકતોપદંશ જાણવો.

૫ જેમાં અનેક પ્રકારની પીડા થાય અને રસી—પરૂ વધારે વહે તો તેને સન્નિપાતોપદંશ જાણવો.

ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧ પટોલ લીંબડાની છાલ, ત્રિફળા, ચિરાયતા, ખેરસાર, બીજયસાર, ગુગળનો કવાથ પીવાથી ઉપદંશ મટે છે.

૨ પુંડરીક મુલઠ સરલ સુર દારૂ, અગર કુટ એલા પુન ડારૂ;
દ્રક્ષ રાસના સંગ મિલાવે, લેપ કરે બાતજ મિટ જાયૈ.

૩ નિચુલ અરંડ બીજ કો આન, યવ અરૂ કરણુ સત્ સમાન;
ધ્રત મિલાવ લેપ સો કરૈ, રોગ ફિરંગ બાત્ કો કરૈ.

૪ ગેરી સુરમા અવર ઉશીર, મજીઠ મુલેટી પાવો ધીર;
ચન્દન ઉતપલ આભ મિલાય, પદ્મ કાષ્ટ તિસ માહિ રલાય;
પીસે ઘૃત બા તેલ કે સંગ લેપે પૈત્તિજ રૂજ હોય ભંગ,

૫ ઉત્પલ પદ્મ સરજ અરૂ ભેહ, અરૂ જન બૈત મુલટ સમ ગેહ;
પીશ યાહિ કો લેપ લગાવે, ઉપદંશ રોગ પિત્તજ મિટ જાવે;

૬ અમલ તાસ કો લીજે કવાથ, તાકો ધોવે તાસ કે સાથ.

૭ બટ દાડી અર્જન પુન લોધર, હરડે હલદી જંબુ સમધર;
પીસે વિધ સો લેપ લગાવે, યહ ઉપદંશ કી શ્રેષ્ટ કહાવે.

મંજિષ્ઠાદી કવાથ.

૮ સુંઠ, મરી, પીપળ, ચિરાયતા, અતિવિશ, સંભાલુ, અમલતાસ, ત્રયમાણુ, ખેરસાર, કડાની છાલ, પાઠા, નસોત્તર, કુટકીકી, બંને હળદર, પિત્તપાપડા, અડુસો, ઈંદ્રાયણુ, જવાસા, ઈંદ્રજવ, કૂઢ, અંડની જડ, લીંબડાની છાલ, ચિતા, શતાવરી, ભોરંગી, ચંદન, કચુર, ધાવડીનાં ફુલ, છડ, પાડલ, નસોતર, માલકાંકણી, મૈ વાલા, દંતી, વૃક્ષ વિશેષ જડ, ઢાકનાંબીજ, ચંદન, મુડી, વાવડીંગ, કાયફળ, અરણી, કંજુઓ, ધાવડીનાં ફુલ અને જડ બંને ભેગાં દેવદારૂ, મોથ, કલગદ્દા, પટોલપત્ર મજઠ, ત્રિફળા, ફુલપ્રિયંગુ, ગિલોય, બ્રાહ્મી, વજ, પોહક્કરમૂલ ભાંગરો, એનો 'કવાથ પીવાથી સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ કોડ-કુષ્ટ, રક્ત વિકાર મટે છે.

કિલવનું નિદાન.

નપુંશક થવાનાં કારણુ—જન્મથી, વીર્યનાં દોષથી, ઈંદ્રિયના બિગાડથી, વૃદ્ધાવસ્થાથી, અત્યંત ખાટાં ખારાં પીણાં પીવાથી, હસ્ત ક્રીયા અને અત્યંત ગરમ ભોજન, દહીં આદીના સેવનથી અને ઘણા દિવસ સ્ત્રી સંગ નહિ કરવાથી તથા યોની રોગ, ગૃહસ્થ કન્યા સાથે સંયોગ કરવાથી અને પુરૂષોની સાથે નિંદિત કર્મ કરવાથી એ કેટલીએ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ **બીજોપઘાત લક્ષણુ**—એમાં વીર્ય પીળું શરીર દુર્બળ થઇ જાય છે અને સ્ત્રીની ઇચ્છા રહેતી નથી. અને પાંડુ રોગી, શ્વાસ,

કમલો, અનાયાસ વગેરે રોગો થઇ જાય છે. ધ્વજભંગનાં લક્ષણઃ- ચૈતન્ય થઇ સત્વર અચૈતન્ય થઇ જાય અને સૂઝીજવું, પીડા, લાલ-વરણુ હોય તથા ફોલ્લા વગેરે હોય ચોખાના ધોવણ જેવો કાળો લાલ શ્રાવ વહે, સૂશ્રૃતાદિક આચાર્યોએ એને પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છેઃ-

૧ ઇર્ષ્યક—૧ સૌ મૅધિક, આસોક્ય, મહાષંડ.

૧ ઇર્ષ્યક—ર બીજાને જોઇ ઉત્સાહ થાય.

૩ સૌગંધિક—જે સુંઘવાથી ઉત્સાહ થાય.

૩ કુંભિક—નિંદિત કર્મ કરવાથી ઉત્સાહ થાય.

૪ આસોક્ય—માતા પિતાના અલ્પ વીર્યથી થાય છે.

૫ મહાષંડ—જે સ્ત્રીથી વિપરિત સતસંગ કરવાથી પેદા થાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભાવ પ્રકાશ આદિગ્રંથોમાં સાત પ્રકાર લખ્યા છે.

કલીવાની ચિકિત્સા.

૧ ગોખરૂ, ઇક્ષ, બીજં, અસગંધ. સતાવરી, સફેદ—ધોળી મુસળી, સેંભલનાં ફુલ, ભારંગી, કુટ, કૌંચ, ખરેટી, મરચાં—મરી, મોચરસ, અને સાકરને સમાન ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી મધની સાથે સેવન કરવું.

૨ કૌંચ, ગોખરૂ સેંભલનું મૂળ, અને સાકરનું સેવન કરવું.

૩ સફેદ ચોટની, શતાવરી, મુલેટી, ગોખરનું ચુર્ણ સાકર અને દૂધ સાથે પીવું.

૪ તલ, ગોખરૂનું ચુર્ણ બકરીનું દુધ સાથે પીવું.

૫ સોના મુખી, મધ, શુદ્ધ પારો, લોઢાનું ચુર્ણ શુદ્ધ, વાવડીંગ એ સર્વને મધની સાથે ચાટવું.

૬ ગિલોયનું સત્વ, અભરખની ભસ્મ, હરતાલની ભસ્મ, ઇલાયચી, ખાંડ, પીપળ એને મધમાં મેળવી ચાટવું.

મદન મંજરી ગોળી—ચાર ભાગ અબરખ ભસ્મ બે ભાગ બંગભસ્મ એક ભાગ પારાની ભસ્મ, એ ત્રણેની બરોબર ભાંગ, દાલચીની, તેજપાત, ઇલાયચી, નાગ કેસર, જાયફળ, કાળાંમરી, પીપર, સુંઠ, લવીંગ અને જાવંત્રી દરેક બે તોલા લઇ બારીક ચુરણ કરી બમણી ખાંડમાં મેળવી મધ અને ઘી મેળવી લાડુ બનાવવા અને બળને અનુસરી ખવરાવવા.

અબરખ પાક—ઉત્તમ પાકેલી કેરીનો ૧૦૨૪ તોલા રસ લઇ તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ અને ૬૪ તોલા ઘી, ૩૨ તોલા સુંઠ, ૧૬ તોલા કાળાં મરી, ૮ તોલા પીપર, ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિપર માટીના વાસણમાં પકાવવું. જ્યારે તે ગાઢું થઇ જાય ત્યારે તેમાં ધાણા, જીરૂં, હરડે, ચૌતા, નાગરમોથ, દાલચીની, કાલીજીરી, પીપલીમૂલ, નાગકેશર, ઇલાયચીના દાણા, લવીંગ, જાયફળ, દરેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ કરી ઉપરની ઔષધીઓમાં નાખી ઠંડુ થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી માટીના વાસણમાં રાખી એક એક તોલો જમતા પહેલાં લેવું.

અર્શ રોગનું નિદાન.

કસાયેલા, ચરકા, કડવા, લુખા શીતલ, અને તીક્ષણ, ભોજન, વધારે કરવાથી, અને મિથ્યા અહાર વિહારથી તથા અત્યંત ચરકા, ખાટા, ખારા પદાર્થોના સેવનથી તથા ઉષ્ણ શીતલ, આદિ દેશમાં રહેવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી અતિ પરિશ્રમ કરવાથી, એ રોગ ૭ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ વાતાર્શ લક્ષણ–એમાં મસા સુકા ચમચમતા, કાળા, લાલ, વાંકા વિશદ, કર્કશ, ખુરદરા, મોટા, ખજુર, કપાસના ફળ જેવા, કદંબના ફુલ જેવા મુરઝાયેલા થાય છે. તથા માથામાં પશવાડામાં ખભામાં, કમરમાં, જાંઘમાં, પેઢામાં, વધારે દરદ થાય છે. ચામડીનો રંગ, નખ, નેત્ર, મુખ, વિષ્ઠા કાળાં થઈ જાય છે, અને ઉદર રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

૨ પિતાર્શનાં લક્ષણ–એમાં મસાનો રંગ પીળો, લાલ, સફેદાઇપર હોય છે અને કોમળ, શિથિલ, પોપટની જીભ જેવા હોય છે. અને એ મસ્સામાંથી વાસયુકત રૂધીર નીકળે છે તથા શરીરમાં દાહ, ગુદા પાકવી, જવર પશીનો, તરશ મૂર્ચ્છા, અરૂચી થાય છે, વિષ્ઠા લીલા, પીળા, લાલ રંગની ગર્મ આમસ યુકત થોડી થોડી ઉતરે છે, અને શરીરનો રંગ પીળો પડી જાય છે.

૩ કફાર્શનાં લક્ષણ–એમાં મસા સફેદ, ઉંચા મોટા ચીકણા ગોળ, ભારે, કઠન, કરીલ, કટહલ, ગાયના સ્તન જેવા થાય છે. તથા ગુદા મુત્રાશય, નાભીમાં આકર્ષણ જેવી વેદના થાય છે. ખાંસી શ્વાસ, ઉબકા અરૂચી, પીનસ, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ, જઠરાગ્ની મંદતા, વમન, અતીસાર સંગ્રણી–આદિરોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ રૂધીર અર્શ—એમાં લોહી વહે છે.

૫ ત્રિદોષ અર્શ–જેમાં ત્રણે દોષ હોય છે તેને ત્રિદોશ અર્શ કહે છે.

૬ સ્વાભાવિક અર્શ—જે જન્મથીજ હોય છે તેને સ્વાભાવિક અર્શ કહે છે.

અર્શ રોગ ચિકિત્સા.

૧ લવણુ અર્ક પત્ર તિંલ તેલ, અમલ દગ્ધ કર યહ સમમેલ;
મધ્ય સેંગ વ ઉષ્ણુ જુતોય અથવા અમલ સો પીવે સોય.
૨ પાઢા વિલ્વ અજવાયણ આન, સૂઠ ઇન્દ્રયવ રસોત પધાન;
યહ સમ ચુરણ પીવે જોય બાત રકત અર્શ કો ખોય.
૩ ચન્દન ઓર ચરાયતા આન, ધનિયાં તિકતાજુ આહાં ડાન;
ઇનકો કવાથ કરે જો બનાય, પીવે રકત અર્શ મિટ જાય.
૪ રસોત દહી મેં ઘોલ પિલાવે નાશ રકત અર્શ હો જાવે.

૫ કરંજાદિચુર્ણ—કરંજના ફળનાં વકકુલ, ચીતા સીંધાલુણ, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, અને અરલુનું ચુરણ છાશની સાથે પીવું.

સમશર્કર ચુર્ણ—ઇલાયચી ૧ ભાગ, દાલચીની બે ભાગ, તેજપાત ત્રણ ભાગ, કેશર ચાર ભાગ, પીપર છ ભાગ, સુંઠ સાત ભાગ, સર્વને એકત્ર કરી બારીક વાટી સર્વની બરોબર સાકર મેળવી સેવન કરવું.

૭ વિજય ચુર્ણ—હરડાં, બેડાં, આમળાં સુંઠ, મરી, પીપર દાલચીની, ઇલાયચી તેજપાત, વજ, હીંગ પાઢ, સજી, જવખાર, હળદર, ચવ્ય, કુટકી, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, પાંચોલુણ, પીપળીમુળ, બેલગીરી, અજમોદ, એ સર્વને બરોબર લઇ ચુરણ કરી એ ચુર્ણને ૧ તોલો અથવા બળના પ્રમાણમાં પાણી સાથે લેવું.

૮ સુરણ પાક—નસોતર, માલકાંકણી, દંતી, ગોખરૂ, ચિત્રક, કચૂર ઇંદ્રાયણ, સુંઠ, નાગરમોથ, વાવડીંગ, હરડે, એ સર્વ બે બે ટાંક લેવાં, શુદ્ધ મેળવેલો ૮ પળ વિધાયરો ૮ પલ જમીન કંદ

૧૬ પલ એ સર્વને ૮૧૧૨ ટાંક પાણીમાં ઓટવું ઉકાળવું. જ્યારે ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ગાળી લઇ એનાથી ત્રણ ગણો ગોળ મેળવી અવલેહ બનાવવો અને એ અવલેહમાં નસોતર મલકાંકણી, સૂરણ, ચિત્રક એને બત્રીશ બત્રીશ પલ અને નાની ઇલાયચી તજ, મરી, નાગકેશર એને ૭ ૭ પલ ઉપર બતાવેલા અવલેહમાં મેળવી કાચના વાસણમાં રાખવું, અને બળને અનુસાર સેવન કરવાથી અર્શ—અવાશીરનો નાશ થાય છે તથા ઉદર રોગ પ્રમેહ આદિ અનેક રોગ પર હિતકારક છે.

પિપ્પલ્યાદિ લેપ—પીપર, સીંધાલુણ, કુટ, સિરસના બીજને થોરના અથવા આકડાના દુધમાં વાટીને લગાડવાથી અર્શ—અવાસીરનો નાશ થાય છે.

કસી સાધ્ય—લીલો કસીસો, સીંધાલુણ, પીપર, સુંઠ, કુટ, કલહારી, પાશાણભેદ, કુવેર, દન્તી, વાવડીંગ, ચીતા, હરતાલ, મેનફળ, કટેરીનો કલક બનાવી થોર અને આકડાના દુધમાં મેળવી ચારગણા ગૌમુત્રમાં નાખી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ બાકી રહે ત્યારે કામમાં લેવું.

દંતીનું તેલ—દંતી કન્નેર, કશીર વિડગ, એલુવા ચીત્રા, સીંધાલુણ આકડાના દુધમાં મેળવી તેલમાં ઉકાળી જ્યારે તેલ શેષ—બાકી રહે કામમાં લેવું.

અધકુટાજાદી ઘૃત.

કોગડ ફલ નીલોત્ફલ લોધર, ધાવે અરૂ પાવો ગજકેશર;
યહ સમ ચુરણ ઘ્રૃત જુ મિલાય, મન્દ અગ્નિ સો તનક પકાય,
ખાવે રકતઅર્શ હોય નાશ, શુલ ઉદરકા કરે બિનાશ;

શતપુષ્પા ઘૃત.

શતપુષ્પા અરૂ ભષકે આન, બલાદાલ હલદ પુન ઠાન;
પુષ્ટ પર્ણિ વટ જટા મંગાવે, રૂંવલ પીપલ જટા મિલાવૈ
નાગર વહ દો દો પલ જાન, ચાર પ્રસ્થભર કવાથ પ્રમાન;
પ્રસ્થ એક ધ્રત તામોં પાય, કર્ષ કર્ષ યહ વસ્તુ રલાય.
જીવતી ગદ્ય મરચા લેહુ, કોડક લીંગ ચન્દન લખ એહ;
દેવદારૂ ચિત્રા અરૂ કેસર, ફુલ શાલ્મલી બિલ્વગીર મત્થર.
મજીઠ મોચરસ અવર અતીસ શાલપર્ણિ પ્રિયંગુ પાઠા પીસ.
જલ કે કમલ અવર થલ કમલ;
કડયારી લઘુભૂ આમલી કાયફલ.
લૂણુક રસ દોઇ પ્રસ્થ પ્રમાન, ધ્રત સાથે પુન કર હૈ દાન;
ત્રિદોષ અર્શ શોથ મિટજાવે, શૂલ પ્રવાહી રકત જધાવૈ.
મંદ અગ્નિ ગુદ અંશ વિનાશે, રોગ જાય તબ સુખ પ્રકાશે.

ભગંદર રોગનું નિદાન.

ભગંદર થવાનાં કારણઃ—કસાયેલા, લુખા વગેરે પદાર્થો ખાવાથી વાયુ અત્યંત કુપીત થઈ ગુદાની પાસે ફોલી પેદા કરે છે એને ભગંદર કહે છે. એ પાંચ પ્રકારનાં છે. વાતજ, પિત્તજ, કફ્જ, ત્રિદોષજ અને શલ્યજ.

પિત્તજ ભગંદર—પિત્તને કુપીત કરનારા પદાર્થોથી કુપીત થયેલું પીત્ત ગુદાની બાજુમાં લાલ રંગની ફોલી પેદા કરે છે. અને જલ્દ પાકી તેમાંથી ઉંટના જેવી દુર્ગંધવાળી રસી વહે છે.

કફજ ભગંદર—એમાં કાળા રંગની ફોલ્લી થઈ ખુજલી આવી ગાઢો શ્રાવ નીકળી અલ્પ પીડા થાય છે.

વાતજ ભગંદર—એમાં કાળા રંગની ફોલ્લી થઇ દરદ વધારે થાય છે અને જાડો-ગાઢો શ્રાવ નીકળે છે.

ત્રિદોષ ભગંદર—એમાં અનેક પ્રકારની પીડા, અનેક પ્રકારનાં વરણ હોય છે અને અનેક પ્રકારનો શ્રાવ નીકળે છે.

શલ્યજ ભગંદર—એ ખંજોળવાથી અથવા કાંટો લાગવાથી થાય છે. એની અપેક્ષા કરવાથી એમાં કુણી પડી જાય છે અને ગુદાની પાસે અનેક વરણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભગંદરની ચિકિત્સા.

૧ વડનાં પાન, ઇંટ, સુંઠ, ગીલોય અને પુનરવાને વાટીને લગાડવાથી ભગંદર મટે છે.

૨ ચમેલીનાં પાન, વડનાં પાન ગિલોય, સુંઠ, સીંધાલુણ એને જાડી છાશમાં વાટીને લગાડવું.

૩ નસોત્તર, તલ, મજીઠ, જમાલગોટો, સીંધાલુણ એને ઘીમાં મેળવીને લગાડવું.

૪ હળદર, આકડાનું દુધ, સીંધાલુણ, ગુગળ, કરેણુ, ઇંદ્રજવનો કુવાથ કરી તેનું માલીસ કરવાથી એ રોગ મટે છે.

૫ ત્રીફલા ૩ ભાગ, ગુગળ ૫ ભાગ, પીપર એક ભાગ એને મેળવીને ગોળી કરી તે ગોળી ખાવી.

૬ યોગરાજ, ગુગળ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચવ્ય, ચીતા, સુંઠ શેકેલી હીંગ, અજમોદ, સરસવ, બંને જાતનુ જીરૂ, સભાલું, ઇંદ્રાયણ પાઢ, વાવડીંગ, ગજપીપળ, કુટકી, અતીસ, ભારંગી, વજ, મરોરફળી, એ સર્વને એક એક ટાંક અને ૪ ટાંક ત્રિફળા એ સર્વનું

ચુર્ણ કરી એ સર્વની બરોબર શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મેળવી એ એ ટાંકની ગોળી બનાવી સેવન કરવાથી સર્વ ભગંદર બવાસીર, વીર્ય દોષ, ઉદર રોગ દૂર થાય છે.

કચનાર ગુગળ—કચનાલની છાલ ૧૦ પલ, ત્રિફલા ૩ પલ, ત્રિકુટા ૩ પલ, બરના ૧ પલ, ચવ્ય, તેજપાત, ઇલાયચી, ૪ ટાંક એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ નાંખી એક ટાંકની ગોળી બનાવી ખાવાથી ભગંદર કંઠમુળ કોઢ, વરણ આદિ મટે છે.

અન્ય રોગની ચિકિત્સા.

શિર રોગની ચિકિત્સા.

૧ ૭ રતી મુલેઠી, ૧॥ રતી વત્સ નામનું બારીક ચુર્ણ સરસીઆની સાથે સુંઘવાથી સર્વ શિરો રોગ દૂર થાય છે.

૨ ધાણા ૧॥ તોલો, સાકર ૩॥ માસા, તાજા તેલ સાથે પીવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે.

૩ ત્રિફળા, હળદર, ગિલોય, કરીઆતુ, એનો કવાથ, બનાવી ગોળ નાખી તેનો નાસ લેવાથી શિર રોગ દૂર થાય છે.

૪ ચંદન, સોસનનું મુળ, વાવડીંગ, ખસ, સુંઠ, ગીલોય, આમળાં, દ્રાક્ષ, સાકર, ગાયનું ઘી મેળવીને ચટણી કરી તે ચાટવી.

નેત્ર રોગની ચિકિત્સા.

૧ ત્રિફળા, પોરતના દોડાનો કલક કરી તેમાં અફીણનો રસ નાખી બારીક વસ્ત્રની પોટલી બાંધી આંખો પર લગાડવી.

૨. ત્રિફળાનું ચુર્ણ મધમાં મેળવીને તેનું સેવન કરાવવું.

૩ ચંદ્રોદય વટી—હરડે કચૂર, કુટ, પીપર, કાળાં મરી, બહેડાંની મીજે શંખની નાભી, મેનફળ, એ સર્વને સમાન લઇ ગાયના દૂધમાં ગોળી બનાવી લગાડવી.

૪ **નયન સારણાંજન**—પીપળ સીંધાલુણ, કાળાં મરી, રસૌત, સમુદ્રફેણ, સાકર, સફેદ પુનર્વા, હળદર, લાલ ચંદન, મુલેઠી, હરડ, મેનસલ, લીંબડાનાં પાન, લોધર, ફટકડી, શંખની નાભી, ભીમસેની કપુર, એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં તાંબાની મૂસળી–બત્તાથી કરવું અને તેમાં થોડુક મધ મેળવી નેત્રોમાં આંજવું.

૫ સુરમો પાંચ તોલાને ૭ માસ સુધી લીંબડામાં ઘાલી મુકવો, પછી તેને કાઢી બારીક વાટી ભીમસેની કપુર, મોતી, ત્રીફળા, ફટકડી, એક એક માસો મેળવી નેત્રો–આંખોમાં લગાવવું.

કર્ણ રોગની ચિકિત્સા.

૧ સુંઠ, મધ, સીંધાલુણ, એના કલ્કનું તેલ બનાવી કાનમાં નાખવું.

૨ લસણ, અંદરખ, સેજની વરનાંમુલી, કેળાં એનો યોગ રીતે સ્વરસ કરીને સહન થાય એટલું કાનમાં નાખવું.

૩ આંબો, જાંબુડો, મહુડો અને વડનાં નાનાં કુમળાં કુમળાં પાનના કલ્કથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણશ્રાવ બંધ થાય છે.

૪ સાજીખારના ચુરણથી સંયુક્ત જીરા લીંબુનો રસ કાનમાં નાખવાથી શ્રાવ દુર થાય છે.

નાસિકા રોગની ચિકિત્સા.

૧ કાયફળ, પોહકરમૂળ, કાકડસીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર જવાસા અજમાઇન એ સર્વનું ચુરણ અથવા કવાથ અંદરખના રસની સાથે આપવામાં આવે તો પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૨ ત્રિકુટા, ચીતા, તાલીસપત્ર, આમલી, અમરવેલ, ચવ્ય જીરૂં, એ સર્વને સમાન ભાગે લેવું અને તેના ૪ થા ભાગે દાલ-ચીની, તેજપાત, ઇલાયચી. એ સર્વનું ચૂરણ કરી જુના ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી સેવન કરવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

૩ વાવડીંગ, સીંધવ, હીંગ, ગુગળ, મેનસલ, વજ, એ સર્વનું ચુરણ સુંઘવાથી પીનસ રોગ દુર થાય છે.

મુખ રોગની ચિકિત્સા.

૧ હરડાં, ફશીશ, લોધર, પીપર મનસીલફુલ, પ્રયંગુ, તેજ-બળ, એના ચુરણમાં મધ મેળવી દાંતે ઘસવું.

૨ સુંઠ સરસવ, ત્રીફળાના કવાથના કોગળા કરવાથી મુખના શિતાદી રોગ દુર થાય છે.

હીંગ, કાયફળ, ફટકડી, સાજી, કુઠ, કાળાં મરીના ચુરણને દાંતે ઘસવાથી રોગ દુર થાય છે.

૪ સુંઠ, મરી, પીપરને મધમાં મેળવી દાંતે ઘસવું.

૧ ત્રિકુઠા પાઠા કૌડ પટોલ સેંધા ભારંગી લે સમતોલ;
મધુ મિલાયકર જિહાં લાવે, જિવ્હા રોગ નાશહો જાવે.

૨ વિડંગ મધા જૂ રસોત મંગાવે જિવ્હા ધોવૈ રોગ નસાવૈ;

૩ સુઠી સેંધા તૈલ મિલાજૈ, તાલુ રોગ પર લેપન કીજૈ.
તાલૂ રોગ હોય સબ નાશ, રોગી કે મન હોત હુલાશ.

૪ પાઠા રાસન કૌડ પતાશ, બરચનિવ સમ ત્રીજૈં પીસ.
ઇનકે કવાથ સાથ મુખ ભરે, ગલ સુણ્ડી તાલૂ રૂજ હરૈં;

૫ વંશ લોચન ગેરિ રસોત મિલાય, તિન્નકર કંઠ પ્રસાર કરાય.
વિદ્રધિ કણ્ઠ નાશ તબ જાનોં, ગ્રંથકાર મત તાહિ પહચાનો;

૬ પચમૂલ કે કવાથહિ સંગ, મુખ પુરે તો રૂજ ગલ સંગ.
દ્રાક્ષા ફલ સે રસ મુખ પુર, કંઠ રોગ યાતે હોય દુર;

૭ પટોલ સુંઠ તુમ્મા ત્રીફલાય, જાબિત્રી દોનોં રજની પાય,
કૌડ ગિલોય કવાથ સો કરે, મજીસયો પિયોપાક મુખ ટરે;

૮ દારૂ હલદ ગિલોય જવાન, ચમેલી પત્ર દ્રાખ્ય સમ આન.
ત્રિફલાપાય કવાથ જો કરે, કુરલી કરે મુખ પાક સો હરે;

૯ કાલા જીરા કુટ મંગાવૈ, ઇન્દ્રજવ લેકર તાહિ હલાવૈ.
દિનાતીન યન ચરવણુ કરે, મુખ દુર્ગન્ધિ સહિત બળ ડરે;

૧૦ જાયફલ પીસ લેપ મુખ કરે, તો છાંઇ કો તત્કાલ હરે.

૧૧ મસુર દુધ મેં પીસ રલાય ઘૃત મિલાય લેપે સુખ પાય;

૧૧ કેસર રકત ચંદન અરૂલોધર, જસ મજીઠ મુલટ પત્ર વર,
કુટ ગોરોચન હલ્દી ખાલ, દારૂ હલ્દી નાગ કેસર રાલ;
કુલ પ્રયંગ બડકે અંકુર અંકુર ચંએલી યાત મોમ સરસો બચબર
તુલ્ય તેલ વિધ પાય પકાય, મંદાગ્નિ સો તાહિ મલાય;
તેલ રહે જબ પુન કર છાને, મર્દન કરે મુખ છાંઇ હાને.

ઉદર રોગની ચિકિત્સા.

નારાયણ ચુરણ—અજવાયન, હાઉવેર, ધાણા, ત્રિફળા, કાળું જીરૂં, કલોંજી, પીપળીમૂળ, અજમો, કચૂર, વજ શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, સોંફ, ચીતા, જવખાર, સજી, પોહકરમુલ, કુટ, પંચલુણ, વાવડીંગ એ સર્વને સમાન ભાગ નસોંત્તર, ૨ ભાગ, ઈંદ્રાયન ૨ ભાગ, થુઅર ૪ ભાગ એ સર્વનું ચુરણ કરી ક્રમથી પીએ તો સર્વ રોગ દૂર થાય.

સિંહનાદ ગુગળ—ત્રિફળા, ખસ, વાવડીંગ, સુંઠ, મોથ, દંતી, ચીતા, રાખના, ગિલોય, કટસેના, દેવદારૂ, હળદર, પીપળીમુળ, ઇલાયચી, ગજપીપળ, એ સર્વને સોળશેર પાણી તથા સર્વ ઔષધીઓ બરાબરગુગળ મેળવી ઉકાળવું જયારે અડધું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી મંદાગ્નીથી પકાવવું જયારે જાડું થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ત્રિકૂટા, વાવડીંગ ગિલોય, દારૂહળદર, તજ, તેજપાત, ઈલાયચી, નસોત્તર, એને સવા સવા ટાંકલઈ ચુરણ કરી ઉપર લખેલી ઔષધીમાં નાખી પછી ચીકણા વાસણમાં રાખી જવ અથવા અનાજના ઢગલામાં એક મહીના સુધી રાખી પછી બળ અનુસાર સેવવાથી સર્વ ઉદર રોગનો નાશ થાય છે.

ગ્રહણી રોગની ચિકિત્સા.

૧ **જાતીફલાદિ ચુરણ**—જાયફળ, લવીંગ ઇલાયચી, તેજપાત, દાલચીની, નાગકેસર, કપુર, ચંદન, સફેદ તલ, વંશલોચન, તગર, આમળાં, તાલીસપત્ર, પીપર, હરડે, કલોંજી, ચીતા, સુંઠ, વાવડીંગ. કાળાં મરી એને બરોબર લઇ તે સર્વની બરાબર ભાંગ લઇ બારીક

ચુરણ કરી તે સર્વની બરોબર સાકર મેળવી દર રોજ ૧ તોલો ખાવાથી ગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨ સર્જરસચુરણ—નાગરમોથ, અતીવિશ, બેલગીરી, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ચુરણ કરી મધ સાથે સેવન કરવું.

વાજીકરણ રસાયન.

રસાયનના સેવનથી આવરદા લાંબો થાય છે, સ્મરણ શક્તિ વધે છે, તથા મગજ, આરોગ્યતા તરૂણતા, દેહ અને ઇંદ્રીઓનું બળ વધી સુંદર કાંતી થાય છે.

૧ પ્રાતઃકાલમા બ્રહ્મીનો રસ ગિલોયનો સ્વરસ, શંકા હોલીનું મુળ, તથા પાનનું તથા મુલેઠીનું ચુરણ સેવવાથી બલ બુદ્ધિ અને અગ્ની વધે છે.

૨ મધ, પીપર, અને સીંધાલુંણ સાથે વંશલોચન ચાટવું.

૩ શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગિલોય, હસ્તિકર્ણ, પલાસ, કાળી મુસળી એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ મધ સાથે ચાટવું.

૪ વિદારી કંદના ચુર્ણને વિદારી કંદના સ્વરસમાં ૨૧ ભાવના આપી ઘી તથા મધ સાથે સેવવું.

૫ આમળાંના ચુરણમાં આમળાના રસની એક ભાવના આપી સાકર સાથે મેળવી ઘી તથા મધ સેવવું.

૬ મુલેઠીના એક કર્ષ ચુરણને દુધ સાથે પીવું.

૭ ગોખરૂં, તાલમખાના શતાવરી કૌચબીજ, નાગરવાળો, ખરેટી એનું ચુરણ દુધ સાથે પીવું.

૮ કૌચબીજ, સાઠી ચોખા, મુસેટી, ઘી, અને મધ મેળવી ખાવું,

૯ વૃદ્ધ સીમલાના મુળનો રસ સાકર સાથે પીવો.

૧૦ લઘુ સીમલાનું મુળ અને તાલમખાનાનું ચુરણ ઘી સાથે પીવું.

સૌભાગ્યવતી સુંઠ.

ધારની સુંઠ પાંચ શેર ગાયના દુધમાં શેકવી, પછી એ સુંઠનો ૨૦ શેર ગાયના દૂધમાં માવો કરવો પછી વીશ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં એ માવો નાખવો. પછી જાયફળ, હરડે, બહેડાં આમળાં, બંને જીરાં, ધાણા, સોંફ઼ ઇલાયચી, પીપર, નાગરમોથ, નેત્રબાલા, દ્રાક્ષ, વીદારી કંદ, ભીમસેની કપુર, છુહારે એ સર્વ ૨ બે ટાંક લેવાં અને નાળીએરનું છીણ ૧૨૮ ટાંક, સીલાજીત ૩૨ ટાંક, ચિરોંજી ૩૪ ટાંક નસોતર ૧૨૮ ટાંક એ સર્વને ખાંડી ચાળી ઉપરની ચાસણીમાં મેળવી ગોળી બનાવી બલને અનુસરી સેવવાથી હરેક પ્રકારના સ્ત્રી રોગ દુર થાય છે અને વાંઝણી સ્ત્રી પણ પુત્રવતી થાય છે.

ગોરા અને ખુબસુરત બનવાની દવા

ચંદન—સુખડનું તેલ ૧ તોલો, ગ્લેસેરિન ૧ ડ્રામ, ગુલાબનો અર્ક ૨ છ ટાંક, રસકપુર બે રતી, બદામ બે છ ટાંક, કેશર ૧ તોલો, એ સર્વને મેળવી પ્રાતઃકાલમાં મુખપર ચોળવાથી ચહેરો સુંદર થાય છે.

ઉબટન.

કેશર, કપુર, લાલચંદન, છાર, છબીલા, નાગરમોથ, ગોખરૂં, હળદર, ચિરોંજી, પોસ્તદાણા એ સર્વને એક એક તોલો લઇ કસું

બીનાં ફુલ બે છ ટાંક, બદામ ૧ છ ટાંક, એ સર્વને એકત્ર કરી શરીરે ચોળ્યા પછી સ્નાન કરી ચમેલીના તેલનું મર્દન કરી સ્નાન કરવું.

મુખકાંત સાર.

ઓકસાઇટ ઓફ બિમથ એક ઔંસ અને મેગનેશીઆકર્બ ૪ ઔંસને મેળવી મુખપર ચોળવું.

ગાલપર ગુલાબી રંગ કરવો.

ગુલાબજળ ૩ ઔંસ, ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, કારમાઇન ૪૦ અર્ધા ડ્રામ, વોટર એમોનિયા ૧ ડ્રામ. એ ચારેને એક શીશીમાં મેળવી રાખવુ અને ગાલોપર હમેશાં લગાવ્યા કરવાથી ગુલાબી રંગ થઇ જાય છે.

હોઠોને લાલ કરવાની રીત.

ગુલાબનું અત્તર ૩ માશા, સફેદમીણ ૧ા તોલો, રતનજોત ૩ માશા. બદામરોગન ૨ા તોલા, પ્રથમ બદામ રોગનમાં મીણ નાખી દેવતાપર ગરમ કરી તે ઓગળી જાય એટલે રતનજોત મેળવી દેવતાપરથી ઉતારી ગુલાબનું અત્તર મેળવી તે હોઠો પર લગાડયા કરવાથી હોઠ સુંવાળા અને લાલ થઈ જાય છે.

વાળ ધોવાનો મસાલો

છારછબીલો, નાગરમોથ, આવળાં, અનારનાં છોડાં, એ સર્વને ત્રણ ત્રણ માસા અને કપુર એક માસો, કેસર ૦ાા માસો, જાયફલ, જાવંત્રી, એક એક માસો, સોડા અરધો માસો, અને સરસોપીલી

ત્રણ તોલા એ સર્વને એકત્ર કરી પીસી પાણીમાં ઘોળી માથામાં ખૂબ ચોળી ગરમ પાણીથી ધોઇ નાખવાથી માથાના વાળ કાળા અને સુંવાળા રહે છે અને માથામાં ડંડક પડી જાય છે.

દંત મંજનની બનાવટ.

બદામના છોડાંની રાખ, સોપારીની રાખ, એ બંને એક એક નવટાંક, અને ફટકડી ખારો અથવા મીઠું, લવીંગ, ઇલાયચી, જાયફળ, જાવંત્રી એ સર્વને એક એક તોલો લઇ એ સર્વને બારીક પીસી દાંતે ઘસવાથી સર્વ રોગ દુર થાય છે.

મસ્સીની બનાવટ.

લોહચુરન બારીક ૨ તોલા, માજાફુલ ૧ તોલો, ફટકડી અને તુતીઆનાં ફુલો અને કાથો લાલ, લીલો કસીસ ૭ ૭ માસા અને સોનામુખી રૂમી મસ્તકી, ૨ માસા બદામના છોડાંની અને સોપારીની રાખ એક એક તોલો એ સર્વને બારીક વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંતના સર્વ રોગ દુર થઇ જાય છે.

મુખ સુગંધ કરવાનો ઉપાય.

૪ શુશ્ક, ઇંદ્રિ વર પુલ મગાવૈ તુંદલ જલ સંગ તાસ પિસાવૈ; સાંયંસમે તાતિકોપાય, મુંખ સુગંધહો મૈલશાય.

તાંબુલ વિહારની બનાવટ.

લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કાથો, કેસર ઇલાયચી, એને એક એક તોલો લેવાં અને એમાં એક માસો શિલાજીત, એક તોલો અત્તર મેળવી ગોળીઓ કરી પાન સાથે ખાવી.

તમાકુની સુગંધિત ગોળીનો બનાવટ

સારી પાશેર તમાકુનાં પાંદડાંને પાણીમા ઉકાળી તેને જોશ આપી ઉતારી લેવાં અને તેમાં લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, ઇલાયચી, કેશર, કેવડાનું ચુરણુ, બારીક વાટીને મેળવવું અને રાખી મુકવું પછી તેને ખરલ કરી–ઘુંટી નાની ગોળીઓ બનાવવી.

મોઢાપરના ડાઘ તથા ખીલ દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ જો સીમલાના ઝાડનાં કુંપળો આઠ દિવસ વાટીને મોઢા પર લગાવે તો મોઢા પરના ડાઘ, ખીલ કરોળીયા દુર થાય છે.

૨ ધાણા, વજ, માખણ, એ સમ ભાગે લઇ મોં પર ચોળવાં.

૩ સરસીયું અને તેલને જવખાર સાથે મેળવી ચોળવું.

૪ વજ, લોધર, ઉશીર, ઘી, રાળ, દુધ, પીળાઅરનાં પાન, હળદર સાથે વાટી મુખ પર ચોળવાથી મુખ કમળ જેવું થઇ જાય છે.

શરીરના પરસેવાની દુર્ગંધ દુર કરવાનો ઉપાય.

૧ ચંદન–સુખડ, ઉશીર, કરંજનાં પાન, કોલબહેડાંની મીંગી, અગર, નાગકેસર કપુરને વાટી ચોળવાથી દુર્ગંધ દુર થાય છે.

૨ ઉશીર, કાલોઅગર, ચંદન, તેજપાત, નેત્રબાલા એ સર્વને વાટી શરીર પર ચોળવાથી શરીરમાં સુગંધ આવે છે.

૩ જે સ્ત્રી કુટનું ચુરણ મધ અને ઘી સાથે અને તાલમખાનાનું ચુરણ મેળવી હમેશાં સેવન કરે તો મોઢાની દુર્ગંધ દુર થઇ સુગંધી આવવા લાગે છે.

વાળ કાળા કારવાનો ઉપાય.

૧ ચોંટનીનાં બીનું ચુરણ, કાંછ, એલા દેવદારૂ, સમભાગે લઇ ચુરણ કરી ભાંગરાના રસની ભાવના દઇ તે ચુરણને વાળમાં ઘસવાથી વાળ કાળા થઇ જાય છે.

૨ મોથ, સરસવ, ઉશીર, હરડે, આમળાં એનો ક્વાથ કરી વાળના મૂળમાં ઘસવાથી વાળ મેઘ જેવા કાળા થઇ જાય છે.

૩ વાવડીંગ, ગંધક, કમળ એને ગૌમુત્રમાં સિદ્ધ કરી કડવા તેલમાં પકાવી વાળમાં ઘસવાથી વાળ સર્વ જુઓ અને લીખો મરી જાય છે.

૪ લીલાં કમળ, સરવ, નાગકેશર, આમળાં એ સર્વને વાટી લેપ કરવાથી સર્વ લીખેનો નાશ થાય છે.

ઋતુચર્યા,

જેનું નામ કાળ છે તે સર્વ ઐશ્વર્યવાળો છે, તે કશાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, તથા સમસ્ત રસોની વિપત્તિ અને સંપત્તિ તથા મનુષ્યોના જન્મ મરણ એ કાળને સ્વાધિન છે. એમાં સૂર્ય ભગવાનની રાશિઓમાં ફરવાથી ૬ ભાગ કર્યાં છે તે દરેક ભાગને ઋતુ કહે છે.

૧ હેમંત રૂતુ માર્ગશીર્ષ અને પોષ એ શીતલ, અત્યંત રૂક્ષ વાયુ અને અગ્નિને વધારનારી હોય છે. એમાં પ્રાતઃકાલમાં ભોજન ખાટા મીઠા તથા ખારા રસો ખાવા, શરીરે તેલ મર્દન કરવું, પૌષ્ટિક અન્ન, અન્ન અને તેલ ખાવાં, કેશર કસ્તુરી અગર વગેરે પદાર્થોનું સેવન

કરવું. ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું, સ્ત્રીઓથી સ્નેહ કરવો. ગરમ કપડાં પહેરવાં એ શીશીર ૠતુમાં કરવું જોઇએ.

૨ **વસંતૠતુ**—માહા અને ફાગણુ-એમાં શીત-ઠંડી વધારે હોય છે અને વાયુ રસને ખેંચે છે, તેથી રૂક્ષતા વધારે થાય છે. વિશેષે કરીને એમાં હેમંત ૠતુ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઇએ.

૩ વસંત ૠતુમાં વમન તથા રેચક ઔષધિયોનું સેવન દુધ સાથે હરડેનું ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ચૂરણથી શરીર મર્દવું કર કફકારક કોગળા કરવા, ઘઉં અનેક જાતના ચોખા, મગ, સાઠી ચોખા ખાવા ચંદન કેસર અગરનો લેપ કરવો તથા જે પદાર્થ રૂક્ષ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકા હોય તેનું સેવન કરવું હિતકારક છે. મીઠી ખાટી અને ચીકણી વસ્તુ, દીવસે સુવું તથા જે કઠીનતાઇથી પચે એવા પદાર્થોનું સેવન છોડી દેવું.

૪ **ગ્રીષ્મૠતુ**—જેઠ અને અષાઢ માસમાં જે પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, સ્નિગ્ધ, શીતલ, હલકા, અને દ્રવ્યરૂપ હોય તે ખાવા, ખીર, ખાંડ, સતુ, ખરબુચ, ખાંડની સાથે ખાવાં, સાઠીચોખાનો ભાત અને માંસ-રસને ખાવા, ચાંદનીમાં સુવું, તથા દિવસે સુવું, ચંદનનો લેપ કરવો. શીશલ જલાદિનું સેવન કરવું, તના ચરફરા, ખાટા પદાર્થોનાં સેવનનો ત્યાગ કરવો, તથાં ગરમીમાં, સ્ત્રી પ્રસંગ અને પરિશ્રમનો ત્યાગ કરવો.

૫ **વર્ષાૠતુ**—એ શ્રાવણ અને ભાદરવામાં વાયુ પ્રબળ થાય છે. માટે તેની શાંતીને સારૂ મીઠાં ખાટાં, નીમકવાળા રસોનું સેવન કરવું, અને પસીનો લેવો, શરીરને રગડાવવું, દહી ગરમ પદાર્થ, ઘઉ શાલિધાન્ય, અડદનું ભક્ષણ કરવું, ઠંડા ઝરાનું પાણી પીવું પૂર્વની

હવા, વર્ષામાં પલળવું, તાપમાં રહેવું શરદીમાં–ખુલ્લામાં સુવુ, નદી કીનારે રહેવું, અતિ શ્રમ કરવો. દિવસે સુવું, રૂક્ષ પદાર્થનું સેવન અને સ્ત્રી પ્રસંગ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરવો.

૬ **શરદઋતુ**—આસો અને કાર્તિક એમાં ઘીનું સેવન, મધુર, કસાયેલા કડવા રસને ખાવા, દુધ પીવું, શીતલ અને હલકા પદાર્થોનું સેવન, સ્વચ્છ સાકર, શેરડી, ખારી, ઘહું, જવ મગ અને શાલીચોખા ખાવા, નદીનું પાણી પીવું, કપુર, ચંદન, પુષ્પ અને સફેદ કપડાનું સેવન મિત્રોમાં બેસવું, મધુર વચન બોલવું, સરોવરમાં સ્નાન કરવું, રેચન કરવું, ફસ ખોલાવવી હિતકારી છે, દહી ખાવું, વ્યાયામ કરવો, ખાટા, તીક્ષણ, ગરમ, કડવા પદાર્થોનું સેવન, દિવસે સુવું, તાપમાં ફરવું, બરફ ખાવો એનો ત્યાગ કરવો.

પાંચમું અંગ.

પશુ પક્ષી ભાષા સ્વરજ્ઞાન, શુકન અર્થાત જાનવરોની બોલીઓ, અને શુકન, શિવમૂર્તિ ભગવાને પોતાના યોગબળથી જે જે શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યા છે એ સર્વ સંસારનો ઉપકાર કરવામાં પ્રથમ શ્રેણીએ છે. આદિશાસ્ત્ર કે જેના આધારપર કોકશાસ્ત્ર રચાયું છે, બીજું સ્વરોદય શાસ્ત્ર કે જેના નિયમ પ્રમાણે ચાલવાથી મનુષ્ય પોતે મહા યોગીરાજ બની પોતાનું તથા બીજાનું બંધન તોડી શકે છે.

તૃતિય સામુદ્રિક—ચતુર્થ યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર, પાંચમું પશુ ભાષા સ્વર જ્ઞાન આદિ અનેક શાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યા છે કે જેનું શ્રવણ મનન કરવાથી મનુષ્ય સિદ્ધ અસિદ્ધનું ફળ તુરત જાણી લે છે, એમાં શક

નથી કે એ ગુપ્ત રહસ્ય ઘણું વિચિત્ર છે. સંસારમાં જેટલી જાતનાં પશુ પક્ષી છે એ સંપૂર્ણ પ્રકારે મનુષ્યને શુભાશુભની સુચના આપી રહે છે. જે મનુષ્ય એમની બોલી સમજે છે તે લાભ મેળવે છે, અને જે નથી સમજતા તે નુકશાન વેઠે છે. અમે આ જગાએ માત્ર થોડાં પશુઓની બોલી લખીએ છીએ અને તે શીખવાની રીત અને વિસ્તાર પૂર્વક પશુપક્ષીઓની બોલી જાણવાને અમારી **શાકુનિકવિદ્યા** મંગાવી તે જોવાથી સમજાશે.

શાકુનિક શાસ્ત્રોમાં પક્ષી પાંચ પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યાં છે; તેથી અમે તેનું સૂક્ષ્મ રીતથી વર્ણન કરીએ છીએ.

કાક સ્વર જ્ઞાન.

કાક એટલે કાગડો એ પક્ષી ૩૨ પ્રકારની બોલી બોલે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ કું કુ કું—એવા શબ્દ બોલે તો લાભ થાય.
૨ કોયં કોયં—એવા શબ્દ બોલે તો રાજાને હાનિકારક છે.
૩ કેયં કેયં—બોલે તો પ્રજાને હાની થાય.
૪ કુરલૂ કુરલૂ–શબ્દ કરીને બોલે તો કલ્યાણ થાય.
૫ કઃ કું કું—શબ્દ કરીને બોલે તો મુડદાનાં દર્શન થાય.
૬ હ્કેનં હ્કેનં–શબ્દ કરીને બોલે તો સહૃદયજનોનો નાશ કરે.
૭ કુરૂતં કુરૂતં–શબ્દ કરીને બોલે તો યુદ્ધ કરાવે.
૮ કુયં કુયં—શબ્દ કરીને બોલે તો પરધનથી મૃત્યુ થાય.
૯ કોછું કોછું–શબ્દ કરીને બોલે તો શરીરની હાની કે વ્યાધિ થાય.
૧૦ કૈ કૈ—શબ્દ બોલે તો સતીનો સમાગમ કરાવે.

૧૧ કાં કાં—શબ્દ કરી બોલે તો લાભ થાય.
૧૨ કઃ કઃ—શબ્દ કરી બોલે તો શહેરમાં કોઇ મોટા પુરૂષનું મૃત્યુ થાય.
૧૩ કુલુ કુલુ—શબ્દ કરીને બોલે શહેરમાં રોગ થાય.
૧૪ કવ કવ—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો લાભ થાય,
૧૫ કેં કેં કેં—શબ્દ કરી બોલે તો ધનનો ઘણો લાભ થાય.
૧૬ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો ચોરનો ભય થાય.
૧૭ કી કી કી—શબ્દ કરી બોલે તો સ્ત્રીનો મેળાપ થાય.
૧૮ કોંવ કોંવ—એ શબ્દ બોલે તો લક્ષ્મી અને પશુનો ત્રાશ કરે.
૧૯ કુલં કુલં—શબ્દ કરી બોલે તો કલ્યાણ થાય.
૨૦ કોઇ કોઈ—શબ્દ કરી બોલે ધન પ્રાપ્ત થાય.
૨૧ કલેતં કલેતં—શબ્દ કરી બોલે તો વરસાદ વરસે.
૨૨ કૌં કૌં કૌં—શબ્દ કરી બોલે તો મંગળ થાય.
૨૩ કૈકં કૈકં—શબ્દ કરી બોલે તો ખેતીનો નાશ થાય.
૨૪ કોરં કોરં—બોલે તો ધન્ય ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય.
૨૫ કુરતં કુરતં—શબ્દ કરી બોલે તો રાજાથી ધન લાભ થાય.
૨૬ કરકં કરકં—શબ્દ કરી બોલે તો ધણાનાં દર્શન કરાવે.
૨૭ કરકોં કરકોં—શબ્દ કરી બોલે તો લઢાઇ થાય.
૨૮ કૈતં કૈતં—શબ્દ કરી બોલે તો રતનની હાની થાય.
૨૯ કુરૂનુ કુરૂનુ—શબ્દ કરી બોલે તો સ્ત્રીનો સમાગમ થાય.
૩૦ કૌલ કૌલ—શબ્દ કરી બોલે ધન્ય ધાન્યની પ્રાપ્તી થાય.
૩૧ કુલ કુલ—શબ્દ કરી બોલે તો વસ્ત્રાભુષણનો લાભ થાય.
૩૨ કૈકં કૈ—શબ્દ કરી બોલે તો સાધુ મહાત્માથી મેળાપ થાય.

પિંગળા પક્ષી સ્વર જ્ઞાન.

જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે કે એ પક્ષી હમેશાં રાત્રીએજ સર્વ કામ કરે છે તેથી એની ભાષા રાત્રીએજ સાંભળવામાં આવે છે.

એ પક્ષી પર્થિવ સ્વર, આર્યસ્વર, તેજસ્વર, અનલ અને વાયવીસ્વર, આંતરદિક્ષક સ્વર, દશા કરીને શબ્દોની એક માત્રા, બે માત્રા, ત્રણ માત્રા, પ્લુત બહુ માત્રાનો ઉચ્ચાર કરે છે. તે સમજીને મનુષ્યોને સંપૂર્ણ કવિના શુભાશુભ ફળનો વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે.

૧ ચિલ, ચિલ, ચિલિલિ, ચિલિચિલિ, ચિલિચિલિલિ—એથી ધનનો લાભ થાય.

૨ કિચિ, કિચિ, કિચિચિ, કિચિચિ, કિચિકિચિચિ—એથી ચોરનો ભય થાય.

૩ કુક, કુક, કુકુકુ, ગુજુગુજુ, કુકુકુકુક, એથી ધન સ્ત્રીનો લાભ થાય.

૪ ચિચિ, ચિચિ, ચિચિચિ, ચીકૂ, ચીગુ એથી રાજાથી રોજગાર મળે.

૫ ચિરા, ચિરૂ, કુરરૂ, કિચ—એથી ધનની હાની થાય.

શ્યામા સ્વર જ્ઞાન.

એ પક્ષી દશ પ્રકારની બોલી નીચે પ્રમાણે બોલે છે;
૧—ચિલી ચિલી બોલે જો શ્યામા લાભ કરાવૈ ભારી.
૨—શુલિ શુલિ યહ શબ્દ ઉચારૈ તો સમ્પતિ દે ભારી.
૩—કુચિ કુચિ શબ્દ કરે તો જાળકા હેતુ બતાવૈ;

૪—ચિકુ ચિકુ બોલે તો કોઇ ઘરે પાહુનો આવૈ.
૫—ફીતુ ફીતુ સ્વર મધુર કંઠ કહ શામા કામ બનાવે;
૬—શબ્દ અખંડ ઘોર મીઠ સ્વર કારજ સિદ્ધ કરાવૈ.
૭—ચિચિ શબ્દ ઇક બાર કહે તો ભયકા રૂપ દિખાવૈ;
૮—ચિલકુ એક બાણી કહૈ ઐસી ધનકા ધામ દિખાવૈ.
૯—ચિર ચિર જો પુકારે સ્યામા કરે કષ્ટકો આગમ;
૧૦—ચીકુ ચીકુ શબ્દ દીનતા અર્થ બતાવૈ ભાગમ.
૧૧—દશ બોલીકે ભેદ બતાયે સબહી ન્યારે ન્યારે;
૧૨—ઇન્હે સમઝ કર જે સવાર અટકે કારજ સારે.

શવલ્હક: (ઘુઘ) સ્વર જ્ઞાન.

રાત્રીએ પક્ષી વગર દેખાયે ઘુઘૂ શબ્દ ડાબી બાજુએ અથવા પીઠ પાછળ બોલે તો શુભ અને સામે અથવા જમણે હાથે બોલે તો અશુભ જાણવું.

જો હું હું એ પ્રકારે અવાજ કરે તો નષ્ઠ જાણવું. એ સંભોગના અર્થે હોય તો શુભ જાણવું. અને બોલતી વખતે જો ફી એ પ્રકારે દીપ્ત સ્વરથી બોલે તો અશુભ, અને જો ગુરૂલ શબ્દ કરી બોલે તો શાન્ત છે.

ઘરની ઉપર રાત્રીએ બોલે તો દુઃખ અને સંતાનના આયુષને લાભ કર્તા જાણવું, અને જો ચાર રાત્રી સુધી ઘર ઉપર બોલે તો કોઇ સારા માણસની હાની જાણવી, અગર સાત રાત્રી સુધી બોલે તો ઘરનો નાશ થાય એમ જાણવું અને જો ઘરના બારણા પર ત્રણ રાત્રી સુધી ઘૂ ઘૂ શબ્દ કરે તો ચોરનો ભય થાય.

સ્વાન ચેષ્ટાનું જ્ઞાન.

સોરઠા—દક્ષણ પગ તે સ્વાન સ્વાન અંગ ખુજઆઈ:
નેન રૂખ કર કાન ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ જૈ સુખ કરે.
દોહા—સ્વાન દાહનેપાંવ તે ખને ખાજ નિજ શીશ;
રાજ લાભ અરૂ ઉદર મુખ કણ્ઠગુદા ધન દીશ.
હૃદય કન્ધ આદર અધિક નાક મહા સુખકાર;
પીઠ સુવા હુનલાભ હૈ ટોઢી સુયશ અપાર.
સોરઠા—જો દીન અંગન સ્વાન ખને ખાજ પગ વામ સોં,
સો ફલ અશુભ બખાન કાજ ન કીજે અપશુકન.
દોહા—ગમન સમય જો સ્વાન જિમ ફરકાદે કાન;
મહા અશુભ ફલ કામ કો શકુન શાસ્ત્ર પરમાન.
સોરઠા—સ્વાન ધુને જો અંગ અથવા લોટે ભૂમિ પર;
તો નિજ કારણુ ભંગ અતિ હી કુશકુન જાનિયે.
દોહા—રસ સમ પહિષી રન ચટગો મિલેં તહિત મંજારિ:
સ્વાનમહિષી માનવ લડે દોઉ અશુભ વિચાર.

મુસાફરી વખતે અનન્ય શુભાશુભ ફલ.

ગમન કે સનમુખ જો આવે દધિ દુર્વા ઘ્રત શાળી;
જલ સોં પૂરિતે કૂંભ મલય સરસોં સિદ્ધાન્ત મુરાલી.
શંખ કાચ આમવે મછલી મૃતકા ગોરીચન ગોવર,
કપિલા શહત દેવતા પ્રતિમા બીણ ફલ પકકો દર.
પુષ્પ સિહાંસન કજલ ભૂષણુ શસ્ત્ર ઔર નાગર વેલ;
વાહન આસન પાલક નાલક ધ્વજા છત્ર હંસ એલ.
મદિરા સપુટ વ્યંજન પંખ વસ્ત્ર કલસ ઔર ઝારી;

દીસ અરન ગજ અજા બાંધ અંકુશ ઔર તન સવારી.
હેમ રૂપ રસ તામ બંધ પશુ એક ચર્ણું હો તાકો;
યાકે રૂલ કી ઔાષધી મદિરા વનસ્પતિ નવ શાખો.
નવ યોવન સુન્દરી સુહાગિન સુભગ આભૂષણુ સાજે;
સન્મુખ તે પરિજાય દીટ ચલ કારજ સમુજ બનાવૈ.
શુકલ વરણુ શુભ વેશ ત્રિપુન્ડી મંગલ બચન ઉચારી;
કર પ્રણામ એસે પણ્ડિત કો તુમ તહાં ચલો અગારી.
જળ કાજૈ જો કલશ લૈ ચલે વામ દિશિ પાસ;
નિશ્ચય ગમની કી કરે પૂરણુ મનકી આશ.
ગમનક કે સનમુખ ચલ આવૈ વિન ધૂમ આગાર;
રાખ કણ્ડવા મૂત્ર કીચ તિળ કુટા પદારથ ચાર.
લખ કપાસ અસ્થિ વલ્ક કી અરૂ ખુલે કેશકી નારી;
કાલી વરત લોહ કાલે તિલ ઉડદ છાલ મય નારી.
વિષ્ટા ઉપલ સર્પ ઔષધ ગુડ તેલ ચામ અરૂ મજ્યા;
ખાળી કુરો પાત્ર લવણુ તૃણુ અરૂ છાલ કાષ્ટ કી સિજયા
ધ્વજા પતાકા યતન હોય વા વસ્ત્ર કોઇ નખ જાવૈ;
ચળીત બાર સ્વગેહ દ્વાર નર ઘાત કષ્ટ યુત પાવૈ.
મર્વાર કો યુદ્ધ લખે નર ના દર્શન કર પાવૈ;
કળહિ પરસ્પર કુટમ માહિ જો ગમન કાલ હો જાવે.
રંડી નારી સ્યાય રંગ રૂપી રૂપી કલહ કરેત મિળે ભેષન;
ઐતે શકુન અશુભ નર સમઝય કબહુ ન જાઉ બિદેશન.
સન્મુખસો સબ આવે સંગ મેં રૂદન હોય નહીં કોઇ;
તો સબ ઉદ્યમ સિદ્ધ હોયગે ઔર મન ચાહી હોઈ.

ગૃહ પ્રવેશ કે સમય જો સબ કહું દર્શન હો જાવૈ;
મરે નહીં તો નિશ્ચય વહ નર રોગ ઘનેરા પાવૈ.
જો કુલ્લા કરતે મેં પાની અકસમાત ગિલ આવૈ;
તાદિન નિશ્ચય માન બાંછિત ભોજન સુન્દર પાવૈ.
સબ જીવન મેં મુખ્ય હૈ નર તન શુભ દાતાર;
તાહી સો નર શકુન કો કીજે પ્રથમ વિચાર.
શ્વેત વસ્તુ શુભ પુષ્પ માલધર નર સન્મુખ જો આવૈ;
મધુર બચન કહૈ નર નિશ્ચય કારજ સકલ બનાવૈ.
ગમન કરત ઔર મૂડ મુડાયે બિન ડાડી બિન મૂછ;
જો સન્મુખ તે આવૈ તો ફિર કારજ કરિ બે પૂછ.
નગ્ન હોય નકટા સુત હીના કર પદ પંગુ બતાયા;
જો કારદાય સન્મુખ તે આવૈ નાશ કરે મન ભાયા.
તેલી તેલ લિપ્ત અગનેહી સન્મુખ સો ચલ આવૈ;
બનો કાજ સબહી તરિયાં સોં તુર્ત ભંગ હો જાવૈ
નારિ રજસ્વળા ગર્ભિણી રોગિન મલયુત મધ્ય ઉન્માતી;
સન્મુખ સે આવૈ તો કારજ નષ્ટ હોય સુખ બત્તી.
દીન હીન મુખ કલહ કૃષ્ણ અરૂ ખુલે કેશ નર આવૈ;
ચઢા ઊંટ પૈ મહિષી રોવત સન્મુખ આવૈ.
સન્યાસી અરૂ મિલે નપુંસક તો દુખ ઘના ઉઠાવૈ;
ગમન કરો નહીં સુનો ચતુર નર તુરત લોટ ઘર આવૈ.
નૃપ બામન પરસન્ન ચિત હો સુંદર ભેષ સજીલે;
વૈશ્યા અરૂ કુંવારી કન્યા કરૈ કાર્ય મન ચાતે.
અશ્વ ગૃથમ અસ્વાર ગમન કે સમય સામને આવે;

કભૂ ન લોંટે સો નર નિશ્ચય કરકે યાત્રી જાવેં.
કુશન ભેષ ધારી નરકો સિખ રંગ વિભૂષિ ત;
કોપ કરત આવે સન્મુખ તો કષ્ટ કરે નર દૂષિત.
ગમન કાળ કે સમય પુરૂષ યુત સ્ત્રી સન્મુખ આવૈ;
અથવા ફલકર લિયેં મર વા નારી દર્સ દિખાવૈ.
ચલો જાય બિન એક યાત્રા કરૈ અધિક સુખ પાવૈ;
વાંછિત ફલ મિલ જાય તુર્ત માહેશ્વરી ભેદ બતાવૈ.

વશીકરણ વિદ્યા.

પ્રિય રસિક મિત્રો ! એવી દરેક મનુષ્યની ઇચ્છા હોય છે કે આ વિદ્યા શાખીને હરેક મનુષ્યને વશ કરી લેવાં; પરંતુ એવી ઇચ્છા ઠીક નથી. કારણ કે, એમાં કંઇ ને કંઇ એવું વિઘ્ન આવે છે કે છેવટની મતલબ પૂર્ણ નથી થતી, છતાં એટલું તો જરૂરનું છે કે, જો કોઇ કાર્ય ક્રીયા સાથે ખરા મનથી કરવામાં આવે તો વગર વિઘ્ને પૂર્ણ થઇ જાય અને પરમાત્માની કૃપા હોય તો કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. અમે આ જગાએ કંઇક થોડા પ્રયોગ અને મંત્ર લખીએ છીએ. જો એ સંબંધમાં આથી વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો **ગુપ્ત વિદ્યાભંડાર** મંગાવી તે જોવું.

૧ શુભતિથિ નક્ષત્રવાર જોઇ જળાશયને કિનારે સ્નાન કરી ધુપ દીપ નૈવેદ્ય પુષ્પ વગેરેથી પુજન કરી

ॐ चामुण्डै जयजय स्तम्मय स्तम्मय मोहन मोहन सर्व सत्वा-न्नम स्वाहा ॥

એ મંત્રને દરરોજ બે હજાર પ્રમાણે દશ દિવસ સુધી જપ કરે તો સિદ્ધ થઇ પછી એ મંત્રથી પુષ્પ અભિમંત્રિત કરી જેને આપવામાં આવે તે વશ થઇ જાય.

૨ ઉપર લખેલી ક્રિયાથી—

ए. रोडं क्षेभय भगवतित्वं स्वाहाः ॥

એ મત્રને વીશ હજાર વખત જપે તો સિદ્ધ થાય; અને એ મંત્રથી ચિરચિટાનું મૂળને ગોરાચનની સાથે ઘસી કપાળમાં તિલક કરે તો જે તે તિલક દેખે તે વશીભુત થાય અને પુષ્પ નક્ષત્રમાં પુનર્વાનું મુળને ઉપરના મંત્રથી સાત વખત ભણીને હાથે બાંધે તો તે જેને જૂએ તે વશ થઇ જાય.

૩ કથિત યોગમાં સહદેઈના વૃક્ષનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરી ચૌદશ કે આઠમે.

ॐ नमः कन्दर्पशर विजालिनी मालिन सवलोक वशीकरी स्वाहाः ॥ એ મંત્રનો ૧૦૮ વાર જપ કરે અને જ્યારે તે સિદ્ધ થાય ત્યારે રવિવારે એ વૃક્ષનું મૂળ કાઢી લાવી તેનું ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણ જેને પાનમાં મુકી આપે તે વશીભુત થાય.

આકર્ષણ વિદ્યા.

૧ વિધિપૂર્વક પૂજન કરીઃ

अहीं रक्षरक्ष चामुण्डे तुरू तुरू अमुकीमार्कषय मार्कषय ह्रीं ह्रों ॥

એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જપ કરી સિદ્ધ કરે અને પછી એ મંત્રથી સરસવ મંત્રી સ્ત્રીનાપર નાખે તેને આકર્ષણ થાય.

ॐ चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल स्वाहाः ॥

૨ વિધિપૂર્વક પૂજન કરી એ મંત્રનો દશ હજાર વખત જપ કરી સિદ્ધ કરી પછી અશ્લેષા નક્ષત્રમાં અર્જુન વૃક્ષના મૂળને લાવી પછી તેને બકરીના મૂત્રમાં ઘસી તે જે સ્ત્રી કે પુરૂષના માથા પર નાખે તેનું આકર્ષણ થાય.

મોહિની વિદ્યા.

કાકડશીંગી, વજ, ઉષીર, રાલ, નાની ઈલાયચી, એ સર્વને સમાન ભાગે લઇ પુષ્ય નક્ષત્રમાં ઘસીને તિલક કરવાથી તે તિલક જે દેખે તે મોહિત થાય.

સર્વ મોહિની મંત્ર.

રવીવારે મધ્યમ રાત્રીએ નરસિંહજીનું પુજન વિધપૂર્વક કરી નીચે લખેલા મંત્રનો ૨૧ દિવસ સુધી ૧૦૮ જપ કરે તથા ઘીની આહુતી આપતાં જવું અને મંત્રને ભણતા જવું તો એ મંત્ર સિદ્ધ થઇ સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે.

ओं पद्मिनी अंजन मेरा नाम इस नगरी में सबका मोहूं और मोहूं सबरा ग्राम्य बिपाय करन्ता राजा मोहूं इस नगरी में पडकर ३६ पवन मोहू जो कोइ भार २ करता आवे तोहे नरसिंह बीर उसको पैर तले धर दांवे मेरी भक्ति गुरु की शक्ति फिरो मंत्र इश्वरो वाचाः ।

ઇતિશ્રી ગુજરાતી કોકશાસ્ત્ર

સમાપ્ત.

શાસ્ત્રોક્ત ઔષધીઓની

અલીગઢમાં મોટી લુંટ.

હજારો દરદીઓ પર ફતેહ પામેલી દવાઓ.

આરામ નહી થાય તો પૈસા પાછા.

ધાતુપુષ્ટીની ગોળીઓઃ—સંસારમાં આથી વધારે બળવાન દવા નથી. ફક્ત સાત દિવસમાં ૨૧ ગોળી અપુર્વ તાકાત આપે છે. કિંમત રૂપીયો ૧ા ૪૦ ગોળીના રૂપીયા ૨).

ગરમીની ગોળીઓઃ—દેશી વનસ્પતિમાંથી બનેલી આ ગોળી ગમે તેવા હઠીલા દરદને ૭ દિવસમાં ૨૧ ગોળીથી પહેલાજ દિવસે ફાયદો થાય છે. કીંમત રૂા. ૧ા ૪૦ ગોળીના રૂ. ૨).

વીર્ય સ્થંભક ગોળીઓઃ—આ દવા માટે હજારો માણસો શોધ કરે છે, એક ગોળીથીજ પુરતો અનુભવ થાય છે. કીંમત ગોળી ૭ નો રૂપાંયો ૧ા. ૧૪ ના રૂા ૨).

ખાંસી અને દમના ગોળાઓઃ—આ રોગ જડ ઘાલી બેસવાથી કોઇ વખત જીંદગાની હાની થાય છે. માટે આ ગોળીથી સાત દિવસમાં નવી જીંદગી આવે છે. ગોળી ૭ ની કીંમત ૦ાા ૨૧ ના રૂ. ૨).

હરસ માટે ચમત્કારીક ગોળીઓઃ—ગમે તેવી જુની ખુની અથવા બાદીને આ નવ ગોળી એક આશીરવાદ રૂપ છે. ગોળી ૯ ની કીંમત ૦ાા ૨૧ ગોળીનો રૂ. ૧ા.

એશાકત લેપઃ—અશકતતા—પુરૂષાતનની અકસીર દવા સાન દિવસની દવાની કીંમત રૂપીયા ૨ાા.

બદહજમીની ગોળીઓ:—જમ્યા પછી સેજ એક ગોળી ખાવાથી વખતસર ખોરાક હઝમ થઇ ટાઇમસર બરાબર ભુખ લાગે છે. કીં. ગોળી ૨૧ ના રૂ. ૦ા. ૫૦ ગોળીનો રૂ. ૧).

વૈદ્યવર, પંડિત સોહનદત્ત શર્મ્મા (સન્દયાફ્જા.)
શાહપરા—અલીગઢ.

પી. એલ. શર્મા એન્ડ કું. આલીગઢ.

તાળાં, કળો, અને ક્યાસ બોક્સ બનાવનારા અને વેચનારા.

અમારી બનાવટનાં તાળાં એવાં બને છે કે આ તાળાં ગોદામો તથા વખારોમાં છુટથી વાપરી શકાય છે. કારણ આ તાળાં ગેલવેનાઇસ હોવાથી ગમે તેવી શરદી અથવા ભીનાશવાળી જગ્યામાં બીલકુલ ધાસ્તી વગર વાપરી શકાય છે; અને તેમાં બીજી ચાવી લાગુ થઇ શકતી નથી, અને ચાવી ખોવાયાથી તાળું તોડવું પડે છે અને તાળું તોડયાથી પણ પાછું અસલ જેવુંજ બની શકે છે. કારણ તેના ઉપર રેવીટો આવે છે તે રેવીટો આરપાર કરવામાં આવે છે તેથી કરીને તાળું તોડયા પછી પણ અસલ જેવુંજ થઇ શકે છે.

ભાવ નીચે મુજબ:—

લીવર ૬ ઇંચ	૨	૨ા	૩
નંગના રૂ.	૨)	૨॥	૩ા
લીવર ૪ નંગના રૂ.	૧ાા	૨ા	૨ાા

આ ઉપરાંત અમારી પાસે સરવે જાતનાં હલકાં તથા ભારી તાળાંઓ મળે છે. એક વખત મંગાવી વાપરી ખાત્રી કરો

वैद्यवर पंडित सोहन दत्त जी शर्मा

आयुर्वेदीय परीक्षोतीर्ण (सनंद याफ्तां) की अचूक रामवांण औषधियां जो संसार भर में अधिक प्रसिद्ध हैं।

प्रमेह भस्मक बटी

इन बटियों के सेवन से बीसों प्रकार का प्रमेह स्वप्न-दोष वीर्य कापानी के समान पतला हो जाना, लाल, पीला, गरम अत्यन्त सफेद पेशाब आना, पाखाने या पेशाब के समय इन्द्रिय द्वारा वीर्य का निकळना, मूत्र में सफेद शकर जमना नपुंसकत्ता नसों की कमजोरी भूख न लगना, दस्त साफ न होना दिल धड़कना, थोड़े परिश्रम करने से अधिक थकावट आजाना, किसी काम के करने को जी न चाहता हो याद दस्त ठीक न रहना नेत्रों के सामने अंधकार आकार चक्कर आजाना कानोंमें सन सनाहट शरीर में पीड़ा हड़कल होना, शिर घूमना जवानी में बुढ़ापे के लक्षण प्रतीत होना अच्छा पुष्ट भोजन मिलने परभी सदा कमजोर रहना मुखकी कांति फीकी पड़जाना मुखपर खुशकी या पीलाई सी जान पड़े केवल स्त्री के देखने से ही वीर्य पात हो जाना पूर्ण आनन्द प्राप्त न होना आदि प्रमेह और धातु क्षीणता से उत्पन्न होने वालों रोगों के लिये यही एक परम औषधि है। मूल्य १।।) डाक व्यय।)

(१) शर्त—यदि दवा फायदा न करै तो ईश्वर साक्षी कर के लिखिये मूल्य बापिस करदेंगे।

(२) शर्त—यदि विज्ञापनी वैद्यों की औषधि मगाते मगाते निराश हो गये हैं तो बतोर नमूना ।।) की टिकट भेज कर नमूना की शीशी मंगादेखिये लाभ करै तो इनाम मिले वरना आप के दाम बापिस देंगे।

नपुंसक भंजन तिला

इन्द्री की टेढापन, कमजोरी नसों का ढीलापन और इन्द्री की सुस्ती दूर करता और इन्द्री को पुष्ट करता है यदि भोग का आनन्द देखा चाहते होतो इन्द्री पर लगाने का तिला अवश्य मंगाओ मूल्य १।।) डाक व्यय)

फल घृत

गर्भाशय की कमजोरी के लिये जिन के गर्भ जल्दी गिर जाते हैं या जिनके लड़की ही लड़की होती हैं या जिन के बच्चे थोडी उम्र में मर जात हैं या जिनके योनि के रास्ते से पानी वहता रहता है उनको इस के इस्तेमाल करने से अवश्य गर्भ रहता है और पुत्र उत्पन्न होता और उपरोक्त सब शिकायतें दूर होजाती हैं। मूल्य १२) सेर

मिलनेका—पता संजीवनी औषधालय शाहपाड़ा अलीगड़ सिटी

छाजन की दवा

कैसा ही पुराना छाजन क्यों न हो इस के सेवन से थोड़े ही दिनो में आराम हो जाता है खून निकलवाने की जरुरत नहीं मूल्य प्रति शीशी ॥)

नयनामृत अञ्जन

कहावत—नेत्र नहीं वह आंधेरे समान है।

शुद्ध सुरमा मोती भीमसेनी कपूर से बना हुआ ॥

ससार में आंखों बिना जीना बेफायदा है इस कारण हम ने यह अंजन अनेक जड़ी बूटियों से बनाया है इस के लगाने से जाला धुन्धं, फुली, रतोंध, मोतियाबिन्द, की आमद परवाला, नाखूना आदि सम्पूर्ण नेत्र रोग जड़ से दूर होजाते है चश्मा लगाने की आवश्यक्ता नहीं पड़ती मूल्य २) तोळा डाक व्यय ।)

दद्रु हर लेप

(दाद दूर करनेका लेप)

चाहे जितना पुराना या नया दाद हो पका हो या सुखी खुजली आवे पानी निकले इस को दो तीन वार लगाने से बिलकुल आराम होता है लगता बिलकुल नहीं न कपड़े बिगड़ते एक शीशी मूल्य ॥)

मिलनेका पता—संजीवनी औषधालय शाहपाडा अलीगढ़ सिटी.

बाल रक्षक बटी

इन के सेवन से बच्चौं की पसली सूखी तर खांसी दूध दुध डालना पेट फूलना अजीर्ण आदि रोगों को दुर कर पुष्ट और बलवान बनाती है सैकड़ो बच्यों को आराम हुआ है ५०.गाली का मूल्य १)

वज्र मंजन

दांत ही शरीर में मुख हैं दांतों के गिरने से अनेक रोग पैदा होते हैं इस मंजन को दांतों में मलने से दांत साफ मोती के माफिक होजात हैं दांतों मसूडों का हिलना खून जाना कीडा लगना दांतो का गिरना दुर होता है दांत मजबूत और मुख में सुगंधि आने लगती है दांत बज के समान मजबूत होजाते है मू० १ डि० का ॥)

उपदंश हर लेप—इस के लगाने से आतशक की फुंसियां शीघ्र आराम होती है मू० ॥) शीशी

ब्रणहर लेप.

फोडा फुंशी व पुराने घाव के के लिये अद्वितीय है मूल्य ।) शीशी।

आमवातहर तेल—गठिया की एक चमत्कारक दवा है मूल्य १~) शीशी.